ประวัติศาสตร์เมืองน่าน

ภูเดช แสนสา

เมืองนครน่านเป็นเมืองที่มีพัฒนาการมายาวนาน ตั้งแต่สร้างเริ่มก่อเกิดบ้านแปลงเมืองในลุ่มน้ำย่างและลุ่มน้ำปัว พัฒนาขึ้นเป็นแคว้นน่านในฐานะรัฐอิสระ ต่อมาถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา จนกระทั่งกลายเป็นนครรัฐในฐานะประเทศราชของสยาม และผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทยที่เรียกว่า "จังหวัดน่าน" สืบมาถึงปัจจุบัน สามารถแบ่งจากพัฒนาการทางการเมืองการปกครองของเมืองนครน่านออกเป็น ๖ ยุค ได้แก่

(๑) ยุคก่อนประวัติศาสตร์ก่อนการสร้างบ้านแปลงเมืองน่าน (ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘)
(๒) ยุคแว่นแคว้นน่าน (พุทธศตวรรษที่ ๑๘ - พ.ศ.๑๙๙๒)
(๓) ยุคอาณาจักรล้านนา (พ.ศ.๑๙๙๒ – ๒๑๐๑)
(๔) ยุคประเทศราชของพม่า (พ.ศ.๒๑๐๑ – ๒๓๓๑)
(๕) ยุคประเทศราชของสยาม (พ.ศ.๒๓๓๑ - ๒๔๔๒)
(๖) ยุคจังหวัดน่าน ประเทศไทย (พ.ศ.๒๔๔๒ – ปัจจุบัน)

(๑) ยุคก่อนประวัติศาสตร์ก่อนการสร้างบ้านแปลงเมืองน่าน

พื้นที่จังหวัดน่านในปัจจุบันมีเทือกเขารายล้อมทำให้เกิดแอ่งที่ราบสำคัญ ๓ แอ่ง ได้แก่

(๑) **แอ่งปัว** ทางตอนเหนือ มีความยาวประมาณ ๕๕ กิโลเมตร กว้างประมาณ ๒๒.๕ กิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่อำเภอปัว อำเภอท่าวังผา อำเภอเชียงกลาง และบางส่วนอำเภอทุ่งช้าง จังหวัดน่าน

(๒) **แอ่งน่าน** ทางตอนกลาง มีความยาวประมาณ ๔๐.๕ กิโลเมตร กว้างประมาณ ๒๐ กิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่อำเภอเมืองน่านและอำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน และ

(๓) **แอ่งนาน้อย** ทางตอนใต้ มีความยาวประมาณ ๑๗.๕ กิโลเมตร กว้างประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่อำเภอนาน้อยและบางส่วนอำเภอนาหมื่น จังหวัดน่าน[1] ส่วนบริเวณแอ่งน่านในตอนกลางนั้นปรากฏมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา จัดแบ่งการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์เป็น ๒ ช่วง คือ ยุคหินและยุคโลหะ

---

[1] ห้างหุ้นส่วนจำกัดวุฒิเจริญ, **การขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดหนองบัว บ้านหนองบัว หมู่ที่ ๕ ตำบลป่าคา อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน**,(เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๓๙),หน้า ๓.

ยุคหิน

บริเวณพื้นที่ที่ต่อมาสร้างบ้านแปลงเมืองน่านนั้น อดีตปรากฏร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ ดังปรากฏเครื่องมือหินกะเทาะแบบหยาบในยุคหินเก่า (Palaeolithic period) บริเวณเสาดิน บ้านน้ำหก (ตำบลเชียงของ อำเภอนาน้อย จังหวัดน่าน) บ้านดู่ใต้ บ้านเชียงราย (ตำบลดู่ใต้ อำเภอเมือง จังหวัดน่าน) มีอายุประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ - ๗,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา และพบเครื่องมือหินในยุคหินใหม่ที่ตามแนวเทือกเขาน้อย เขาหินแก้ว เขาชมพู ดอยปู่แก้ว ดอยภูทอก มีอายุประมาณ ๔,๐๐๐ ปี[2] พบเครื่องมือหินบริเวณอำเภอเมืองน่าน อำเภอเวียงสา อำเภอแม่จริม อำเภอเชียงกลาง และอำเภอนาน้อย มีอายุประมาณ ๑๐,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปี[3] ดังนั้นจากหลักฐานที่ค้นพบเครื่องมือหินกระจายตัวในเขตจังหวัดน่าน แสดงให้เห็นมีการเคลื่อนไหวในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์บริเวณพื้นที่นี้มาตั้งแต่ประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว ก่อนเข้าสู่ยุคโลหะในเวลาต่อมา

ขวานหินใหม่อายุราว ๔,๐๐๐ ปีพบที่เมืองน่าน สภาพผิวยังมีรอยกะเทาะ ยังไม่ถูกขัดแต่งจนผิวเรียบ

ที่มา : สายันต์ ไพรชาญจิตร์ อ้างใน ชาตรี เจริญศิริ. **น่านยุคก่อนประวัติศาสตร์**. น่าน : องค์การส่วนบริหารจังหวัดน่าน, ๒๕๔๙.

ยุคโลหะ

ในยุคโลหะปรากฏการพบเครื่องมือสำริดบริเวณเมืองน่านจำนวนน้อย พบเพียงพร้าหรือมีดสำริด (bronze dagger-axe) และเครื่องมือเครื่องใช้โลหะบางส่วนที่ค้นพบบริเวณตอนใต้ของจังหวัดน่าน มีอายุประมาณ ๒,๙๐๐ - ๒,๗๐๐ ปี[4]

---

[2] ชาตรี เจริญศิริ และคณะ (บรรณาธิการ), **แผนที่ชุมชนเมืองเก่าน่าน**,(ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ๒๕๔๘), หน้า ๔.

[3] "ไปเก็บอดีตเมืองน่าน" สายันต์ ไพรชาญจิตร ใน อสท. ปีที่ ๓๑ ฉบับที่ ๗ (กุมภาพันธ์ ๒๕๓๔), หน้า ๕๕ - ๕๗.

[4] กรมศิลปากร, **เมืองน่าน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และศิลปะ**,(กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๐), หน้า ๒๙.

(๒) ยุคแว่นแคว้นน่าน (พุทธศตวรรษที่ ๑๘ - พ.ศ.๑๙๙๒)

ศูนย์กลางการปกครองที่เมืองย่างและเมืองปัว

ยุคแว่นแคว้นน่านมีการตั้งศูนย์กลางการปกครองอยู่ ๒ แอ่ง ได้แก่ช่วงแรกตั้งในแอ่งตอนเหนือบริเวณลุ่มน้ำย่างและลุ่มน้ำปัว ที่เป็นขุนน้ำน่านโดยมีลำห้วยหลายสายไหลมารวมกันเป็นต้นแม่น้ำน่านที่เทือกเขากิ่วศาลา และช่วงหลังได้ขยายตัวลงมาตั้งในแอ่งตอนกลางบริเวณลุ่มน้ำน่าน ที่มีแม่น้ำน่านเป็นน้ำสายหลักไหลผ่านแอ่ง ปรากฏมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์มาตั้งแต่ยุคหินเก่าดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ผู้คนเหล่านี้เกิดการผสมผสานได้กลายมาเป็นชาวบ้านชาวเมืองที่เรียกว่า “กาว” ในเวลาต่อมา เมืองปัวเกิดขึ้นด้วยปัจจัยความเชื่อภายในจากความเชื่อเรื่องผี ส่วนเมืองน่านบริเวณลุ่มน้ำน่านเกิดขึ้นด้วยปัจจัยความเชื่อทางพุทธศาสนาที่รับผ่านมาจากแคว้นสุโขทัย

การมีตัวตนของบ้านเมืองบริเวณนี้ปรากฏร่องรอยในตำนานต่างๆ เช่น ตำนานพื้นเมืองน่าน ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ และตำนานพื้นเมืองพะเยา เป็นต้น ที่เป็นภาพสะท้อนว่าอาจมีการสร้างบ้านแปลงเมืองบริเวณนี้มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ ดังตำนานพื้นเมืองพะเยา กล่าวถึงพญาเจือง ราชบุตรพญาศรีจอมธรรม กษัตริย์แคว้นพะเยา ราชวงศ์ลวจังกราช ได้เสด็จมาคล้องช้างที่เมืองน่าน (ปัว) เมื่อ พ.ศ.๑๖๑๘ พญาพละเทวะ กษัตริย์แคว้นน่าน (ปัว) ได้ยกราชธิดาพระนามว่าพระนางจันทเทวีพร้อมช้าง ๑๐๐ เชือกให้พญาเจือง แสดงถึงการผูกความสัมพันธ์ทางเครือญาติผ่านการเสกสมรส

> *“...ส่วนเจ้าขุนเจืองใหญ่มาได้ ๑๖ ปี ไปคล้องช้างเมืองน่าน พระญาน่านตนชื่อว่าพละเทวะมีความยินดี เอาลูกสาวถวายฅน ๑ ชื่อว่านางจันทเทวี เอาหื้อแก่ขุนเจืองกับช้างแถม ร้อยตัววันนั้นแล...”*[5]

หรือในเวลาต่อมาพญาเจืองได้โปรดให้ท้าวยี่คำหาว ราชบุตรองค์รองเป็นเจ้าเมืองหลวงพระบาง และท้าวชุมแสง ราชบุตรองค์เล็กเป็นเจ้าเมืองน่าน เป็นไปได้ว่าท้าวชุมแสงคือราชบุตรที่ประสูติกับพระนางจันทเทวี ราชธิดาพญาพละเทวะ กษัตริย์แคว้นน่าน (ปัว)

[5] ภูเดช แสนสา (ปริวรรต), **พื้นเมืองพะเยา ตำนานพระเจ้าตนหลวง**,(เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๕๘), หน้า ๔๓.

เจ้าพระญาเจืองวางเมืองแก่ท้าวผาเรืองผู้เปนลูกอ้ายแห่งตน แต่งแปลงหื้อลูกผู้กลางชื่อ ยี่คำหาว ไพเปนพระญาในเมืองชวาล้านช้าง หื้อลูกผู้ซ้อยชื่อท้าวชุมแสงไพเปนพระญาในเมือง นันทปุรี คือว่าเมืองน่าน หั้นแล..."[6]

ในยุคพญาเจืองมีหัวเมืองบริวารแคว้นพะเยามาถึงเมืองปง เมืองเชียงม่วน เมืองออย เมืองงิม[7] การมาคล้องช้างของขุนเจืองที่เมืองน่าน พญาพละเทวะ กษัตริย์น่านได้ถวายราชธิดาพร้อมช้าง แสดงให้เห็นถึงการยอมรับอำนาจที่เข้มแข็งกว่าของแคว้นพะเยา และพยามยามสร้างความสัมพันธ์ตามระบบเครือญาติผ่านการเสกสมรส

ส่วนที่เริ่มปรากฏตัวตนอย่างชัดเจนของเมืองน่าน (ปัว) พื้นเมืองน่านระบุถึงพญาภูคา ปฐมกษัตริย์ราชวงศ์ภูคา (กาว) ปกครองเมืองย่าง สร้างเวียงศูนย์กลางการปกครองมีคูน้ำคันดินขึ้นบริเวณบ้านเสี้ยว (หมู่ที่ ๗ อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน) ในลุ่มน้ำย่างใกล้กับดอยภูคา ซึ่งน้ำย่างเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำน่าน ต่อมาได้สร้างเมืองปัว (เมืองวรนคร บริเวณตำบลศิลาเพชร อำเภอปัว จังหวัดน่านในปัจจุบัน) ให้ขุนคำฟอง (ขุนฟอง) ราชบุตรบุญธรรมองค์เล็ก เป็นปฐมกษัตริย์ปกครองเมืองปัว เมื่อประมาณ พ.ศ.๑๘๒๕ ส่วนขุนนุ่น ราชบุตรบุญธรรมองค์โตส่งไปเป็นเจ้าเมืองจันทบุรี (หลวงพระบาง) และในสมัยพญาผานอง กษัตริย์เมืองปัวองค์ที่ ๓ (พ.ศ.๑๘๖๕ – ๑๘๙๔) ราชวงศ์ภูคา ได้เริ่มขยายอาณาเขตมากขึ้น ดังปรากฏมีการสร้างเมืองขวาง (เมืองควาง) ด้านทิศเหนือของเมืองปัว

ภายหลังจากขุนคำฟองสิ้นพระชนม์ เจ้าเก้าเกลื่อน ผู้เป็นราชบุตรขุนคำฟองขึ้นครองเมืองปัวแทน ส่วนพญาภูคาด้วยอยู่ในวัยชราจึงต้องการให้เจ้าเก้าเกลื่อนมาครองเมืองย่างแทน เจ้าเก้าเกลื่อนจึงไปครองเมืองย่าง และมอบให้แม่ท้าวคำปิน ชายา ครองเมืองปัวแทน ในช่วงที่แม่ท้าวคำปินครองเมืองปัว พญางำเมือง กษัตริย์แคว้นพะเยา ทรงเห็นโอกาสจึงยกทัพมายึดเมืองปัว แม่ท้าวคำปินที่ขณะทรงครรภ์ได้หลบหนีไปอยู่บ้านห้วยแล้ง ให้ประสูติราชบุตรพระนามว่าขุนใส ได้เป็นขุนนางรับใช้พญางำเมืองที่เมืองพะเยา สถานะของเมืองปัวช่วงนี้จึงเป็นหัวเมืองประเทศราชของแคว้นพะเยา จนกระทั่งขุนใสเจริญวัยได้ยกกองทัพปลอดปล่อยเมืองปัวออกจากอำนาจแคว้นพะเยา ขุนใสได้ขึ้นครองราชย์พระนามว่า "พญาผานอง" กษัตริย์ปัว (พ.ศ.๑๘๖๕ - ๑๘๙๔)

"...รอดสกราชได้ ๖๒๕ ตัว (พ.ศ.๑๘๐๖) ปีก่าใค้ เจ้าก็ได้ไปชนะข้าเสิก็ยังเมืองพัว พระญาพัวก็กลัวเตชะริทธีแห่งงำเมือง แพ้ข้าเสิก็ทังหลายพ่ายค้านแล้วดั่งอั้น พระญาพัวก็(หื้อ)

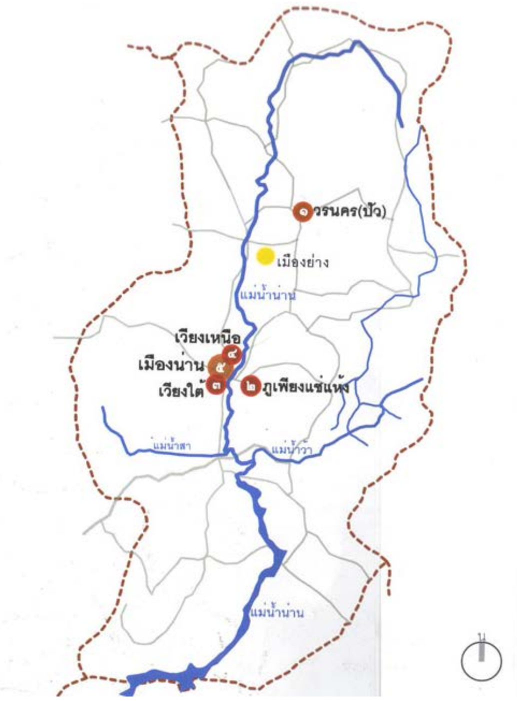
[6] ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่และศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏเชียงใหม่, **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ ๗๐๐ ปี**, (เชียงใหม่ : มิ่งเมือง, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐.

[7] ภูเดช แสนสา (ปริวรรต), **พื้นเมืองพะเยา ตำนานพระเจ้าตนหลวง**,(เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๕๘), หน้า ๔๖.

ราชสัมปัตติบ้านเมืองกับลูกสาวแห่งตนแก่งำเมือง ส่วนงำเมืองก็อยู่(เสวย)ราชสัมปัตติในเมืองพัวที่นั้น ได้ ๓ ปี เจ้าไว้นางเทวีกับลูกชื่อว่าต้อนต่อ หื้ออยู่เสวยราชสัมปัตติในเมืองพัวที่นั้นแล ส่วนงำเมือง ก็เอาเสนาโยธาคืนมาเมืองภยาวดั่งเก่า...”[8]

พญางำเมืองกับพ่อขุนรามคำแหงมหาราชเป็นพระสหายร่วมเรียนสำนักเดียวกัน แคว้นพะเยากับแคว้นสุโขทัยจึงมีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน เมื่อพญางำเมืองตีเมืองปัว จึงไม่มีกองทัพจากแคว้นสุโขทัยมาช่วยเมืองปัว

แต่ที่น่าสังเกตอีกประการคือในช่วงพ่อขุนรามคำแหง กษัตริย์แคว้นสุโขทัยองค์ที่ ๓ (พ.ศ. ๑๘๒๒ – ๑๘๔๒) ราชวงศ์พระร่วง ทำจารึกหลักที่ ๑ ได้ระบุว่าอาณาเขตแคว้นสุโขทัยมาถึงเมืองน่านและเมืองปัว *“...เมืองแพร่ เมืองม่าน เมืองน..(น่าน) เมืองพลัว (ปัว)...”*[9] ซึ่งขณะนั้นศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองปัวและเมืองย่าง ส่วนเมืองน่านย้ายลงมาตั้งภายหลังบริเวณลุ่มน้ำน่านใน พ.ศ. ๑๙๐๒ แต่ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ได้ปรากฏชื่อเมืองน่านคู่กับเมืองปัวอยู่ก่อนแล้ว

ศูนย์กลางการปกครองของเมืองน่านในยุคสมัยต่างๆ

ที่มา: ชาตรี เจริญศิริ และคณะ (บรรณาธิการ), **แผนที่ชุมชนเมืองเก่าน่าน**,(ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ๒๕๔๘), หน้า ๖.

---

[8] ภูเดช แสนสา (ปริวรรต), **พื้นเมืองพะเยา ตำนานพระเจ้าตนหลวง**,(เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๕๘), หน้า ๕๑.

[9] คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมฯ, **ประชุมศิลาจารึกสุโขทัย**, (ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ม.ป.ป.), หน้า ๒๖.

จนกระทั่ง พ.ศ.๑๙๐๒ สมัยพญาครานเมือง กษัตริย์เมืองปัวองค์ที่ ๔ และเป็นปฐมกษัตริย์แคว้นน่าน (พ.ศ.๑๙๐๒ – ๑๙๐๖) ในราชวงศ์ภูคา ได้เคลื่อนย้ายลงมาสร้างเวียงภูเพียงแช่แห้งใกล้แม่น้ำน่าน ที่เป็นพื้นที่ราบกว้างขวางมากกว่าตอนบนที่เมืองปัว ต่อมา พ.ศ.๑๙๑๑ จึงได้สร้างเวียงน่าน (เวียงใต้) ให้เป็นเวียงศูนย์กลางทางการปกครองสมัยพญาผากอง กษัตริย์แคว้นน่านองค์ที่ ๒ (พ.ศ.๑๘๖๘ - ๑๙๒๙) ราชวงศ์ภูคา[10] ส่วนเวียงภูเพียงแช่แห้งเป็นเวียงพระธาตุแช่แห้ง

ที่ตั้งศูนย์กลางการปกครองรัฐปัวและรัฐน่านในแต่ละยุค

แคว้นน่านเป็นพันธมิตรกับแคว้นสุโขทัย เพื่อร่วมกันป้องกันการรุกรานจากอาณาจักรใหญ่รอบข้าง คือ อาณาจักรล้านนา กับ อาณาจักรอยุธยา รวมถึงแคว้นพะเยาที่เคยเป็นเจ้าประเทศราชแคว้นปัวในยุคแม่ท้าวคำปิน การเป็นพันธมิตรกันระหว่างแคว้นน่านกับแคว้นสุโขทัย ปรากฏชัดเจนตั้งแต่ช่วงพญาครานเมืองกับพระยาลิไทยในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมา ดังปรากฏในพ.ศ.๑๘๙๙ พญาครานเมือง ก่อนลงมาสร้างเมืองน่าน พระยาลิไท กษัตริย์แคว้นสุโขทัย ได้ทูลเชิญให้ไปร่วมสร้างวัดหลวงอภัย (วัดอัมพวนาราม) เมื่อเสด็จกลับพระยาลิไททรงพระราชทานพระบรมสารีริกธาตุ ๗ องค์ พระพิมพ์ทองคำ ๒๐ องค์ พระพิมพ์เงิน ๒๐ องค์ และพระธาตุ ๒ องค์ ให้พญาครานเมืองนำมาประดิษฐานที่แคว้นของพระองค์ เมื่อเสด็จกลับถึงเมืองปัวได้ทรงปรึกษากับพระมหาเถรธรรมปาละถึงสถานที่ก่อสร้างพระธาตุ จึงเห็นสถานที่ทิศตะวันออกของแม่น้ำน่านเหมาะสม จึงได้สร้างพระธาตุแช่แห้งขึ้น ภายหลังด้วยความศรัทธาในพระธาตุแช่แห้ง

สันนิษฐานว่าด้วยชาวเมืองบริเวณเมืองปัวมีจำนวนมากขึ้น ทรงเห็นบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำน่านมีที่ราบกว้างขวางมากกว่าลุ่มน้ำย่างและลุ่มน้ำปัว ที่เป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำน่าน ประกอบกับอยู่ศูนย์กลางตอนล่างลงมาจากหุบเขาสูง สะดวกในการคมนาคมกับแว่นแคว้นทางตอนล่างเช่นแคว้นสุโขทัย อีกทั้งเป็นการขยายพระราชอาณาเขตของแคว้นปัวและหนีให้ไกลจากอิทธิพลของแคว้นพะเยา จึงย้ายศูนย์กลางการปกครองมาตั้งบริเวณทางฝั่งทิศตะวันออกแม่น้ำน่าน เมื่อ พ.ศ.๑๙๐๒ พญาครานเมืองปกครองแคว้นน่านถึง พ.ศ.๑๙๐๖ ก็สิ้นพระชนม์จากการลอบปลงพระชนม์ของกษัตริย์เมืองใต้ ทำให้เห็นว่าอาจเกิดจากความขัดแย้งกันขึ้น ภายหลังจากพญาครานเมืองขยายพระราชอาณาเขตลงมาตั้งศูนย์กลางการปกครองบริเวณตอนล่างในลุ่มน้ำน่าน

[10] ชาตรี เจริญศิริ (บรรณาธิการ), **นครน่าน พัฒนาการแห่งนครรัฐ**, (ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ๒๕๔๙), หน้า ๑๐.

ท้าวครานเมืองอยู่เวียงแช่แห้งได้ ๕ ขวบเข้า ขุนอินท์ เมืองใต้ ใช้ผ้ามาถวายหื้อเปนปัณณาการเมืองใหญ่ ร่ายมนต์ใส่แถมพิษ ท้าวก็ใส่ใจว่าเปนมหามิตต์ มือลูบหยุบแผ่นผ้า ถูกพิษลวดเจ็บเสียบเสี้ยมตน ท่าวทั้งยืนแล้วก็ลวดจุติตายปีก่าเหม้าในเวียงแช่แห้งที่นั้นแล...”[11]

การตั้งศูนย์กลางอยู่เวียงพระธาตุแช่แห้งเพียง ๑๐ ปี พญาผากอง (ราชบุตรพญาครานเมือง) เสด็จมาจากเมืองปัว มาขึ้นครองราชย์กษัตริย์แคว้นน่าน จึงได้ทรงย้ายศูนย์กลางการปกครองมาตั้งแห่งใหม่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำน่านบริเวณบ้านห้วยไคร้ที่เรียกในปัจจุบันว่า “เวียงใต้” และเรียกชื่อบ้านนามเมืองตามแม่น้ำน่านว่า “เมืองน่าน” ใน พ.ศ.๑๙๑๑ สาเหตุการย้ายสันนิษฐานว่าด้วยฝั่งตะวันออกแม่น้ำน่านเป็นที่เนินสูง จึงขัดสนเรื่องน้ำที่ใช้ในการอุปโภคบริโภค จึงได้ย้ายศูนย์กลางการปกครองทางฝั่งทิศตะวันตก อันมีที่ราบลุ่มและกว้างขวางมากกว่า ช่วงนี้แคว้นน่านยังมีความสัมพันธ์อันดีกับแคว้นสุโขทัย ดังปรากฏชื่อเมืองน่านและเมืองปัวในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๘ จารึกขึ้นประมาณ พ.ศ.๑๙๑๕ ว่า *“...เบื้องเหนือน้ำน่าน...ถึ...เจ้าพญาผากอง เจ้าเมืองน่าน เมืองพลัว...”* หรือศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๔๕ และ ๖๔ (วัดช้างค้ำ) พ.ศ.๑๙๓๕ ได้กล่าวถึงการทำสัตย์สาบานร่วมกันระหว่างปู่คือพญาผากอง กษัตริย์แคว้นน่าน กับหลานคือพระมหาธรรมราชาที่ ๒ กษัตริย์แคว้นสุโขทัย (พ.ศ.๑๙๑๑ - ๑๙๔๓) แต่คำว่าปู่หลานในจารึกอาจไม่ใช่ความสัมพันธ์ทางเครือญาติทางสายโลหิต แต่เป็นการนับลำดับศักดิ์ตามความอาวุโสจึงเรียกพญาผากองที่มีพระชนม์พรรษาสูงกว่าว่า “ปู่” และเรียกพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ที่มีพระชนม์พรรษาอ่อนกว่าว่า “หลาน” ซึ่งเป็นปกติที่จะพบการเรียกตามลำดับศักดิ์อายุในจารึกและเอกสารเก่าในยุคจารีต

ภาพถ่ายกำแพงเมืองน่าน

[11] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**,(กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑.

การเป็นพันธมิตรระหว่างแคว้นน่านกับแคว้นสุโขทัย ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือเพื่อร่วมกันต้านทานอาณาจักรอยุธยา (สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ.๑๘๙๓) ดังใน พ.ศ.๑๙๑๙ พญาผากองได้นำกองทัพแคว้นน่านไปช่วยพระมหาธรรมราชาที่ ๒ รบกับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพ่องั่ว) กษัตริย์อยุธยา (พ.ศ.๑๙๑๓ - ๑๙๓๑) เพื่อป้องกันเมืองกำแพงเพชร แต่ไม่สามารถต้านทานกองทัพอยุธยาได้

ส่วนความขัดแย้งกับแว่นแคว้นทางตอนใต้ภายหลังจากรัชสมัยพญาผากอง ยังคงปรากฏอย่างสืบเนื่อง ดังปรากฏพญาคำตัน กษัตริย์แคว้นน่าน ราชบุตรองค์โตของพญาผากอง ถูกยาพิษลอบปลงพระชนม์จากคนที่กษัตริย์แคว้นใต้ส่งขึ้นมา

“...เจ้าราชบุตต์ตนพี่ (คำตัน) เสวยเมืองแทนได้ ๑๑ ปี ขุนหลวงสรี เมืองใต้ ใช้เครื่องราชาใต้มาถวาย หื้อแปลงหอสรงยังท่าลี่ หื้ออาบองค์สรงเกส แล้วลวดปาดเจ็บตนเพสปิ่นปักเจ็บตนนักเหลือขนาด ลวดมรณาตายไปเมื่อกลางคืนนั้นแล...” [12]

เหตุการณ์สิ้นพระชนม์ของพญาคำตัน ได้เปิดโอกาสให้กลุ่มเจ้านายแคว้นพลนคร (แพร่) ได้ยกกองทัพมายึดครองแคว้นน่านถึง ๒ องค์ คือ พญาเถรและพญาออนโมง (พญาอุ่นเมือง) โดยเจ้านายทั้ง ๒ องค์ได้ยกกองทัพมาตีแคว้นน่านและจับพญาศรีจันทะ (ราชอนุชาพญาคำตัน) หลังจากได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แคว้นน่านได้เพียง ๑ ปี ที่ขณะก่อนหน้านี้ช่วง พ.ศ.๑๙๓๕ แคว้นน่านก็ได้มีอิทธิพลเหนือแคว้นพลนคร ภายใต้การสนับสนุนของแคว้นสุโขทัย *“...บ้านเมืองเราทั้งหลาย แลเมืองแพล่ เมืองงาว เมืองนาน เมืองพลั่ว ปู่พระยาดูดังเดียว ปู่พระยาเป็นเจ้าเราเห็นว่าในราชสีมาท่านแล...”*[13]

ภายหลังจากนี้เกิดการแย่งชิงอำนาจระหว่างกันของราชบุตรพญาผาสุม กษัตริย์แคว้นน่านทั้ง ๓ องค์ คือ ท้าวอินทะแก่นท้าว ท้าวแพง และท้าวเหาะ เมื่อพญาอินทะแก่นท้าวได้เป็นกษัตริย์แคว้นน่าน ขณะนั้นอาณาจักรล้านนาที่ปกครองโดยอันพระเจ้าติโลกราชกำลังขยายราชอาณาเขตอย่างกว้างขวาง พญาอินทะแก่นท้าวจึงได้นำเกลือจากบ่อมางเป็นเครื่องราชบรรณาการถวายพระเจ้าติโลกราชเพื่อเชื่อมสัมพันธไมตรี แต่กลับเป็นการสร้างความสนพระทัยให้พระเจ้าติโลกราชเนื่องด้วยพระเจ้าติโลกราชทรงต้องการส่วยเพิ่มมากขึ้นสร้างความมั่งคั่งให้อาณาจักรล้านนา จึงยกกองทัพมาตียึดแคว้นน่าน

เมื่อแคว้นน่านถูกยึดได้ พญาอินทะแก่นท้าวได้เสด็จหนีไปพึ่งพระยาเชลียงผู้เป็นพระสหาย เมื่อยึดแคว้นน่านได้แล้ว พระเจ้าติโลกราชจึงโปรดแต่งตั้งพญาผาแสง ราชบุตรท้าวแพง ให้เป็น

---

[12] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**,(กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒.

[13] กรมศิลปากร, **จารึกสมัยสุโขทัย**, (อ้างแล้ว), หน้า ๑๗๘ – ๑๗๙.

กษัตริย์แคว้นน่านองค์สุดท้าย (พ.ศ.๑๙๙๒ – ๒๐๐๔) ในฐานะประเทศราชของอาณาจักรล้านนาตั้งแต่ พ.ศ.๑๙๙๒ ขณะที่แคว้นสุโขทัยก็ถูกผนวกเข้ากับอาณาจักรอยุธยาก่อนหน้านี้เช่นกันใน พ.ศ. ๑๙๘๑[14] ภายหลังจากพญาผาแสงทรงถึงแก่พิราลัย พระเจ้าติโลกราชได้ยกเลิกการสืบสันตติวงศ์ ถือว่าเป็นการสิ้นสุดการปกครองระบอบกษัตริย์ในราชวงศ์ภูคา หลังจากนี้จึงมีเจ้าเมืองที่กษัตริย์ล้านนาที่เมืองเชียงใหม่โปรดแต่งตั้งมาเป็นเจ้าเมือง โดยเจ้าเมืองน่านคนแรกภายใต้อาณาจักรล้านนาคือหมื่นแช่หมอ[15]

“...ท้าวติโลกได้เมืองน่านแล้ว ก็ปลูกลูกท้าวแพงชื่อว่า ผาแสง กินเมือง ปีกัดใส้
หั้น แล ส่วนเชื้อกาวไทเมืองน่านค่อมพอสุดเจ้าราชบุตต์ชื่อ ผาแสง หนี้แล กินเมืองได้ ๑๒ ปี แล้วอนิจจะปีกดสี ปีเดือนบ่ดี หื้อหมื่นแช่หมอมารั้งอยู่ ๓ เดือน จิ่งหื้อหมื่นส้อยเชียงของ
มา กินปีร้วงใส้...”[16]

กษัตริย์แคว้นน่าน (ปัว) ราชวงศ์ภูคา

๑. พญาภูคา	
๒. ขุนคำฟอง (ขุนฟอง ราชบุตร ๒.)	
๓. พญาเก้าเกลื่อน (ราชบุตร ๑.)	
๔. แม่ท้าวคำปิน (ราชเทวี ๒.)	
๕. พญาผานอง (ราชบุตร ๒.)	พ.ศ.๑๘๕๖ - ๑๘๙๔
๖. ขุนใส (ราชบุตร ๔.)	พ.ศ.๑๘๙๔ - ๑๘๙๖
๗. พญาครานเมือง (ราชบุตร ๕.)	พ.ศ.๑๙๐๑ - ๑๙๐๖
๘. พญาผากอง (ราชบุตร ๖.)	พ.ศ.๑๙๐๖ - ๑๙๓๕
๙. พญาคำตัน (ราชบุตร ๗.)	พ.ศ.๑๙๓๖ - ๑๙๔๑
๑๐. พญาศรีจันทะ (ราชบุตร ๘.)	พ.ศ.๑๙๔๑ - ๑๙๔๒
๑๑. พญาเถร (ราชวงศ์เมืองแพร่)	พ.ศ.๑๙๔๒ (๖ เดือน)
๑๒. พญาอุ่นเมือง (ราชอนุชา ๑๐.)	พ.ศ.๑๙๔๒ - ๑๙๔๓
๑๓. พญาหุง (ราชบุตร ๙.)	พ.ศ.๑๙๔๓ - ๑๙๕๐

[14] สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๒.

[15] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**,(กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕.

[16] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**,(กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕.

๑๔. พญาภูเข็ง (ราชบุตร ๑๒.)	พ.ศ.๑๙๕๐ - ๑๙๕๘
๑๕. พญาพันต้น (ราชบุตร ๑๓.)	พ.ศ.๑๙๕๘ - ๑๙๖๗
๑๖. พญางั่วล้านผาสุม (ราชบุตร ๑๔.)	พ.ศ.๑๙๖๙
๑๗. พญาอินทะแก่นท้าว (ราชบุตร ๑๕.)	พ.ศ.๑๙๗๖ (๓ เดือน) และพ.ศ.๑๙๗๘ - ๑๙๙๓
๑๘. พญาแพง (ราชอนุชา ๑๖.)	พ.ศ.๑๙๗๗ - ๑๙๗๘
๑๙. พญาผาแสง (ราชบุตร ๑๗.)	พ.ศ.๑๙๙๓ - ๒๐๐๔

(๓) ยุคอาณาจักรล้านนา (พ.ศ.๑๙๙๒ – ๒๑๐๑)

ตั้งแต่แคว้นน่านผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนาใน พ.ศ.๑๙๙๒ และพญาผาแสง กษัตริย์แคว้นน่านที่ปกครองในฐานะเมืองประเทศราชได้ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ.๒๐๐๔ แคว้นน่านได้กลายเป็นหัวเมืองหนึ่งของอาณาจักรล้านนา มีเจ้าเมืองขึ้นตรงกับกษัตริย์ล้านนาราชวงศ์มังรายที่เมืองเชียงใหม่ กษัตริย์ล้านนาที่เชียงใหม่ได้จัดส่งเจ้านายขุนนางผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนเป็นเจ้าเมืองน่าน เมืองน่านยุคนี้ผู้ปกครองจึงมีสถานะเป็น “เจ้าเมือง” ขึ้นตรงต่อ “กษัตริย์ล้านนา” ที่เมืองเชียงใหม่ เจ้าเมืองน่านคนแรกในยุคนี้คือหมื่นแช่หมอ ปกครองได้ ๓ เดือน พระเจ้าติโลกราชกษัตริย์ล้านนาองค์ที่ ๙ โปรดให้หมื่นสร้อย เจ้าเมืองเชียงของ มาเป็นเจ้าเมืองน่านคนที่ ๒ แทน [17] ภายหลังจากหมื่นสร้อย พระเจ้าติโลกราชได้แต่งตั้งหมื่นน้อยในมาเป็นเจ้าเมืองน่าน ยุคนี้จึงเป็นช่วงสมัยที่เมืองน่านเป็นเพียงหัวเมืองบริวารหัวเมืองหนึ่งที่ขึ้นตรงต่ออาณาจักรล้านนาที่เมืองเชียงใหม่

มูลเหตุหลักที่พระเจ้าติโลกราชทรงอยากได้เมืองน่านไว้ในอาณาจักร เนื่องจากมีความประสงค์จะครอบครองแหล่งเกลือ บ่อมาง (ต.บ่อเกลือใต้ อ.บ่อเกลือ จ.น่าน) ที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์และหาได้ยากทางภาคเหนือ จึงได้จัดกองทัพ เข้ายึด เมืองน่าน พญาอินทะแก่นท้าว กษัตริย์น่านไม่อาจต้านทาน ได้จึงหลบหนีไปอาศัยอยู่ที่เมืองเชลียง (ศรีสัชนาลัย) เมืองน่านจึงถูกผนวกเข้าไว้ในอาณาจักรล้านนาตั้งแต่นั้นมา ตลอดระยะเวลาเกือบ ๑๐๐ ปี ที่เมืองน่านเป็นหัวเมืองบริวารของอาณาจักรล้านนา ได้ค่อย ๆ ซึมซับรับเอาศิลปวัฒนธรรมของล้านนามาไว้ในวิถีชีวิต โดยเฉพาะการรับเอาศิลปกรรมทางด้านศาสนา ปรากฏศิลปกรรมแบบล้านนาเข้ามาแทนที่ศิลปกรรมแบบสุโขทัยอย่างชัดเจน ดังเช่น เจดีย์วัดพระธาตุแช่แห้ง เจดีย์วัดสวนตาล เจดีย์วัดพระธาตุช้างค้ำ แม้จะเหลือส่วนฐานที่มีช้างล้อมรอบ ซึ่งเป็นลักษณะศิลปะแบบสุโขทัยอยู่ แต่ส่วนองค์เจดีย์ขึ้นไปถึงส่วนยอด เปลี่ยนเป็นศิลปกรรมแบบล้านนา

---

[17] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕ และ ๖๐.

วัดพระธาตุช้างค้ำ เมืองน่าน

เจ้าเมืองน่าน ยุคล้านนา

๑. หมื่นแช่หมอ	พ.ศ.๒๐๐๕ (๓ เดือน)
๒. หมื่นสร้อย (เชียงของ)	พ.ศ.๒๐๐๕ - ๒๐๐๙
๓. หมื่นน้อยใน	พ.ศ.๒๐๐๙ - ๒๐๑๑
๔. หมื่นขวาเฒ่าบาจาย	พ.ศ.๒๐๑๒ - ๒๐๑๖
๕. หมื่นคำ	พ.ศ.๒๐๑๖ - ๒๐๑๘
๖. ท้าวขาก่าน	พ.ศ.๒๐๑๙ - ๒๐๒๓
๗. ท้าวอ้าย (ยวม)	พ.ศ.๒๐๒๔ - ๒๐๒๘
๘. ท้าวเมืองตน (บุตร ๖.)	พ.ศ.๒๐๒๘ - ๒๐๓๒
๙. หมื่นโมง (เชียงเลอ)	พ.ศ.๒๐๓๒ (๖ เดือน)
๑๐. ท้าวบุญแฝง	พ.ศ.๒๐๓๒ - ๒๐๓๙ และพ.ศ.๒๐๔๐ - ๒๐๕๐
๑๑. หมื่นตีนเชียง	พ.ศ.๒๐๓๙ - ๒๐๔๐
๑๒. หมื่นสามล้าน	พ.ศ.๒๐๕๐ - ๒๐๕๒
๑๓. เจ้าเมืองแพร่สร้อย	พ.ศ.๒๐๕๓ - ๒๐๕๖
๑๔. หมื่นท้าวบุญฝาง	พ.ศ.๒๐๕๖ - ๒๐๕๘
๑๕. เจ้าเมืองฝาง	พ.ศ.๒๐๕๙
๑๖. เจ้าพญาแสนสงคราม (พญาคำยอดฟ้า)	พ.ศ.๒๐๕๙ และพ.ศ.๒๐๖๐ - ๒๐๖๒ และพ.ศ.๒๐๖๙ - ๒๐๗๐
๑๗. พญาหน่อ (เชียงแสน)	พ.ศ.๒๐๖๐ - ๒๐๖๒
๑๘. พญาพลเทพลือไชย	พ.ศ.๒๐๗๐ - ๒๑๐๑

พระธาตุช้างค้ำ วัดพระธาตุช้างค้ำ เมืองน่าน

(๔) ยุคประเทศราชของพม่า (พ.ศ.๒๑๐๑ – ๒๓๓๑)

พ.ศ.๒๑๐๑ ล้านนาได้เป็นประเทศราชของพม่า เจ้าพญาพลเทพลือไชย เจ้าเมืองน่าน ได้หนีภัยไปเมืองหลวงพระบาง พระเจ้าบุเรงนอง พระมหากษัตริย์พม่า จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพญาหน่อคำเสถียรไชยสงครามขึ้นเป็นเจ้าเมืองน่านแทน ในยุคนี้เจ้าเมืองน่านขึ้นกับกษัตริย์ล้านนาและกษัตริย์ล้านนาขึ้นต่อพระมหากษัตริย์พม่า ในบางช่วงเจ้าเมืองน่านก็รับพระราชบัญชาจากพระมหากษัตริย์พม่าโดยตรง เจ้าเมืองน่านจึงมีที่มาหลากหลายทั้งมาจากเจ้าฟ้าในรัฐฉานและเจ้านายขุนนางในล้านนา สับเปลี่ยนกันปกครองตามที่กษัตริย์ล้านนาและพระมหากษัตริย์พม่าโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง

ในช่วง พ.ศ.๒๑๐๓ - ๒๓๒๘ หัวเมืองล้านนาทั้งมวลตกอยู่ในความระส่ำระสายเพราะเกิดศึกสงครามกับพม่าและอยุธยาอยู่เป็นระยะๆ เมื่อพระนางวิสุทธิเทวี กษัตริย์ล้านนา ถึงแก่พิราลัย พระเจ้าบุเรงนองได้ส่งเจ้าฟ้านรธามังสอ ราชบุตรมาเป็นกษัตริย์ล้านนาแทน ในถานะประเทศราชของพม่า ด้วยเมืองน่านเป็นอีกหนึ่งหัวเมืองสำคัญของล้านนา และอยู่ห่างไกลจากเมืองเชียงใหม่ จึงปรากฏเจ้าเมืองน่านพยายามประกาศอิสระต่อพม่าหลายครั้ง แต่ไม่ประสบความสำเร็จ เช่น พ.ศ.๒๑๔๖ เจ้าเจตบุตรพรหมินทร์ เจ้าเมืองน่าน แข็งเมืองต่อพม่า ถูกจับไปประหารชีวิตที่เมืองเชียงใหม่ และ พ.ศ.๒๑๖๖ เจ้าอุ่นเมือง เจ้าเมืองน่าน แข็งเมืองต่อพม่าไม่ประสบความสำเร็จ จึงลี้ภัยลงไปพึ่งพระมหากษัตริย์อยุธยา

วัดภูมินทร์ในอดีต
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

“...ศกพทได้ ๙๗๗ ตัว ลูกเลี้ยงพระเจ้าเชียงใหม่ตนซ้อยคือ พระญาน่าน ขึ้นมาเปน พระญาเชียงใหม่ สักกพท ๙๘๑ ตัว ปีกัดเม็ด ฟ้ากาเผือกจุติ หื้อพระญาลูกกินแทน... สกพท ๙๘๗ ตัว เมืองน่านฟื้น ซ้ำไปเอาเมืองน่านได้...”[18]

หลายครั้งด้วยความสัมพันธ์กับทางล้านช้าง ปรากฏล้านช้างได้พยายามช่วยผลักดันเจ้าเมืองน่านขึ้นเป็นกษัตริย์ล้านนาที่เมืองเชียงใหม่ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ

“...จุลศกพทได้ ๙๔๗ ตัว ปีดับเม็ด เจ้าฟ้าล้านช้างมาค้ำพระญาเมืองน่าน จักหื้อได้ เปนเจ้าล้านนาว่าอั้น บ่ได้ก็ลวดพากันพ่ายตกไปล้านช้างดั่งเก่าแล เช่นนี้ลูกเลี้ยงพระเจ้าฟ้าสา วัตถีเชียงใหม่ไปกินเมืองน่านเล่าแล...” [19]

“...สักกราชได้ ๙๕๗ ตัว ปีดับเม็ด พระเจ้าล้านช้างมาค้ำพระญาน่านหื้อเปนพระเจ้า ล้านนาบ่ได้ พาตนตกล้านช้าง...”[20]

พ.ศ.๒๑๖๗ พระเจ้าสุทโธธรรมราชา ได้ยกกองทัพมาตีเมืองน่านและกวาดต้อนผู้คนไปไว้ที่เมืองหงสาวดี จากนั้นได้มีการโยกย้ายสับเปลี่ยนเจ้าเมืองในล้านนาเข้ามาเป็นเจ้าเมืองน่านอีกครั้ง

---

[18] “พื้นเมืองเชียงราย เชียงแสน” ใน สรัสวดี อ๋องสกุล, **พื้นเมืองเชียงแสน**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๓.

[19] สรัสวดี อ๋องสกุล, **พื้นเมืองเชียงแสน**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๑.

[20] “พื้นเมืองเชียงราย เชียงแสน” ใน สรัสวดี อ๋องสกุล, **พื้นเมืองเชียงแสน**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๑.

นอกจากเมืองน่านจะต้องทำศึกสงครามเพราะการแข็งเมืองต่อพม่าแล้ว ระยะหลังต้องรับศึกจากอยุธยาอีกทางหนึ่งด้วย เช่น พ.ศ.๒๒๐๕ สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงส่งกองทัพมาตีเมืองน่านและจับตัวพญาแหล่มุม เจ้าเมืองน่าน ลงไปยังอยุธยา

พ.ศ.๒๑๗๙ ล้านนาถูกทางพม่าจัดแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ เมืองเชียงใหม่และเมืองเชียงแสน ส่วนเมืองน่านอยู่ในเขตการปกครองของพระเจ้าฟ้าหลวงทิพเนตร เมืองเชียงแสน

> *"...พระเจ้าสรีสุทโธธัมมราชได้ปราบเพื้องฝ่ายคงกล้ำวันออกแล้ว ท่านก็ปลงกรุณณา หื้อพระเจ้าฟ้าหลวงทิพพเนตรกับเจ้าฟ้าหมอคำ ทังสองพ่อลูกเปนใหญ่แก่ล้านนาทังมวล คือว่า เชียงราย ภยาว เมืองฝาง หาง สาด ชวาด น้อย ยาง มัน เมืองต่วน ปุ เลง เมืองกก พูเพียง เชียงตุง เมืองกาย สามท้าว เมืองม้า ท่าล้อ เมืองวะ เชียงขาง บ้านยู้ เมืองหลวย เมืองยอง เมืองสิง นาง เมืองหลวง พูตาแลปุขคทาง แลเชียงชี เชียงของ เทริง เมืองลอ น่าน แพ่ ลคอร ทังมวลแล้ว..."*[21]

ในปลายยุคนี้ในพ.ศ.๒๒๖๙ พระมหากษัตริย์พม่าได้โปรดให้พญาหลวงตื๋น (เจ้ามหาวงศ์) เชื้อสายเจ้านายเมืองเชียงใหม่ที่ได้เป็นเจ้าเมืองตื๋นมาเป็นเจ้าเมืองน่าน (พ.ศ.๒๒๖๙ – ๒๒๙๔)[22] และเป็นปฐมราชวงศ์มหาวงศ์ (ราชวงศ์หลวงตื๋น) ของเจ้าหลวงเมืองน่าน สืบมาจนถึงเมืองนครน่านเป็นประเทศราชของสยามในพ.ศ.๒๓๓๑ ยุคนี้การรับรู้ทางสยามยังคงเรียกเจ้าหลวงเมืองนครน่านที่เคยได้รับการสถาปนาขึ้นครองเมืองน่านจากพระมหากษัตริย์พม่าว่า "เจ้าฟ้า" ดังกรณีของเจ้าฟ้าอัทธวรปัญโญที่เรียกว่า "เจ้าฟ้าเมืองน่าน" เป็นต้น

> "...สักกราช ๑๐๖๙ เดือน ๘ แรม ๖ *ค่ำ เมือกินเชียงราย เจ้าหน่อเมืองไปเปนหวาน เมืองน่าน...สักกราช ๑๐๗๔ ตัว ส่างกอละเพียซะแพก ก็ลงไหว้สาพระมหากระสัตรเจ้า(เมือง อังวะ) ก็ปลงอะมินต่อทานสุกมาหื้อเจ้าอินเมือง หื้อได้ไปกินเมืองน่าน สักกพท ๑๐๗๗ ตัว (เจ้าอิ่นเมือง) ไปกินเมืองน่านตายเสีย เมืองเชียงใหม่แลเมืองเชียงแสนพร้อมเพียงกับด้วยกันเอา พระญาตืนมากินเมือง(น่าน) อันเปนเชื้อเจ้าลูกเต้าก็ยังมี ลูนนั้นเมืองคำ*

[21] "พื้นเมืองเชียงราย เชียงแสน" ใน สรัสวดี อ๋องสกุล, **พื้นเมืองเชียงแสน**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๖ - ๑๑๗.

[22] ภูเดช แสนสา, **คร่าว กฎหมาย จารีต ตำนาน หลักฐานทางประวัติศาสตร์ล้านนา**, (เชียงใหม่ : แม็กซ์พริ้นติ้ง, ๒๕๕๖), หน้า ๘๘.

อางวะเจ้าจิ่งมีอะมินต่อ ขึ้นมา หื้อน้องเจ้าอิ่นเมือง (ชื่อ) เจ้าขัตติยวงส์ได้เปนนาขวา พุทธวงส์หื้อเปนนาซ้าย อะมินต่อ ทานสุกมาฉันนี้...”[23]

เจ้าพญาหลวงมหาวงศ์ (เจ้ามหาวงศ์) เจ้านายราชตระกูลเมืองเชียงใหม่[24] ได้รับพระราชทานยศกษัตริย์ประเทศราชจากพระมหากษัตริย์พม่าเป็น “เจ้าพญาหลวงมหาวงศ์” หรือ “เจ้าฟ้าหลวงมหาวงศ์” เจ้าฟ้าหลวงเมืองน่าน เจ้าพญาหลวงทรงเป็นเจ้าผู้ครองนครน่านองค์ที่ ๑ ในราชวงศ์มหาวงศ์ หม่อมยอด (บ้านนาปัง น่าน) พระนามอรรคราชเทวี ราชเทวี และนางเทวี ทรงมีราชบุตรที่ปรากฏพระนาม ๙ องค์ ราชธิดาที่ปรากฏพระนาม ๓ องค์ รวม ๑๒ องค์ ดังนี้

๑. อรรคราชเทวีเจ้านางเมืองเชียงใหม่

๑.๑ เจ้าพญาหว่านท็อก (เจ้าอริยวงศ์) เสกสมรสกับเจ้านางเมืองเชียงใหม่ (สมัยประเทศราชของพม่า)

๑.๑.๑ พระยามงคลวรยศ (เจ้าหนานจันทประโชติ) เจ้าหลวงเมืองน่าน

๑.๑.๑.๑ เจ้านางเกี๋ยงคำ

๑.๑.๑.๒ เจ้าหนานปินตา (บ้านฝายแก้ว)

๑.๑.๑.๓ เจ้านางบัวแก้ว เสกสมรสกับพระเจ้าดวงทิพย์ (เจ้าหนานดวงทิพย์) พระเจ้านครลำปาง องค์ที่ ๕ ราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน

๑.๑.๑.๓.๑ เจ้าหญิงคำหล้า เสกสมรสกับเจ้าราชวงศ์ (เจ้าน้อยมหาพรหมคำคง) เมืองนครเชียงใหม่

๑.๑.๑.๓.๒ เจ้าหลวงพรหมาภิพงษ์ธาดา (เจ้าหนานพรหมวงศ์) เจ้าหลวงลำปาง องค์ที่ ๑๐

๑.๑.๒ เจ้านาขวา

๑.๑.๓ เจ้าน้อยเทพิน

๑.๑.๓.๑ พระยารัตนะหัวเมืองแก้ว เมืองนครน่าน

๑.๑.๓.๒ เจ้านางสิงห์สร้อย

---

[23] “พื้นเมืองเชียงราย เชียงแสน” ใน สรัสวดี อ๋องสกุล, **พื้นเมืองเชียงแสน**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๗ - ๑๖๙.

[24] “คำให้การนายน้อยปินตา เรื่องวงศ์สกุลพระยาเชียงใหม่ จ.ศ.๑๒๐๓” อ้างในสำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, **จดหมายเหตุนครเชียงใหม่**,(กรุงเทพฯ : ดอกเบี้ย, ๒๕๔๒), หน้า ๕๒.

๑.๑.๔ เจ้าน้อยตุ้ย เสกสมรสกับชาวบ้านแก้ม ปัว

๑.๑.๔.๑ เจ้าน้อยวิยะ

๑.๑.๔.๒ เจ้าหนานยา

๑.๑.๔.๓ เจ้าหอหน้า (เจ้าหนานนันท์ไชย)

๑.๑.๕ เจ้าหนานสม

๑.๑.๖ เจ้าหนานมหาวงศ์

๑.๑.๖.๑ เจ้านางนันทา

๑.๑.๖.๒ เจ้าหนานชวนะ

๑.๑.๖.๓ เจ้านางใจคำ

๑.๑.๖.๓.๑ เจ้าน้อยเทพ

๑.๑.๖.๓.๒ เจ้านางทิพดวง

๑.๑.๖.๓.๒.๑ เจ้าชุมพู

๑.๑.๖.๓.๒.๑.๑ เจ้านางศรีวรรณา

๑.๑.๖.๓.๒.๒ เจ้านางศรีโสภา เสกสมรสกับพระยารัตนะหัวเมืองแก้ว บุตรเจ้าพญาหว่านท็อก เจ้าพญาหว่านท็อก (เจ้าอริยวงศ์) เสกสมรสกับนางเมืองราม (บ้านเมืองราม น่าน)

๑.๑.๗ เจ้าชายคำตัน

๑.๑.๘ เจ้านาง เสกสมรสกับเจ้าพญาเทิง เจ้าเมืองเทิง (ขึ้นน่าน)

๑.๑.๙ เจ้านาซ้าย

๑.๑.๑๐ เจ้าหลวงสุมนเทวราช (เจ้าน้อยสรมณะ) เจ้าผู้ครองนครน่านองค์ที่ ๘ (พ.ศ.๒๓๕๓ - ๒๓๖๘ ต้นราชตระกูล “สมณะช้างเผือก”)

๑.๑.๑๑ พระยาราชวงศ์

๑.๑.๑๒ พระรัตนะหัวเมืองแก้ว

๑.๒ เจ้าพญามังแร

๑.๒.๑ เจ้านางศรีมหามายา เสกสมรสกับเจ้าเมือง (เจ้านายเมืองเชียงใหม่สมัยประเทศราชของพม่า)

๑.๒.๑.๑ เจ้านางพิมพา

๑.๒.๑.๒ เจ้าหนานมหาวงศ์

๑.๒.๑.๒.๑ เจ้าหนานไชยา เสกสมรสกับเจ้านางทิพอวน

๑.๓ เจ้าพญานรินทร์

๑.๓.๑ เจ้านาง

๑.๓.๑.๑ เจ้าชายแก้วมนุษย์

๑.๓.๑.๑.๑ เจ้านางทิพอวน เสกสมรสกับเจ้าหนานไชยา

๑.๔ เจ้านางเทพ เสกสมรสกับเจ้าไชยราชา (มาจากเชียงใหม่ หลานเจ้าพญาหลวงมหาวงศ์ตื๋น)

๑.๔.๑ เจ้าพญานายอ่าย (เจ้าอ้าย) เสกสมรสกับเจ้านางคำขา

๑.๔.๑.๑ พระเมืองแก่น (เจ้าน้อยวงศ์) เสกสมรสกับเจ้านางคำปลิว

๑.๔.๒ เจ้าหนานสุทธะ เสกสมรสกับแม่นายกรรณิกา

๑.๔.๒.๑ เจ้าฟ้าหลวงอัทธวรปัญโญ (เจ้าน้อยอฒะ) เจ้าผู้ครองนครน่านองค์ที่ ๗ (พม่าตั้ง พ.ศ.๒๓๒๗ สยามตั้ง ๒๓๓๑ – ๒๓๕๓)

๑.๔.๒.๑.๑ พระยามหายศ (เจ้าน้อยมหายศ) เจ้าผู้ครองนครน่านองค์ที่ ๙ (พ.ศ.๒๓๖๘ – ๒๓๗๘ ต้นราชตระกูล “มหายศนันท์”)

๑.๔.๒.๑.๒ เจ้าน้อยมโนรส

๑.๔.๒.๑.๓ เจ้าอุปราช (เจ้าหอหน้า, เจ้าน้อยมหาวงศ์)

๑.๔.๓ เจ้าพญามโน เสกสมรสกับเจ้านางเชื้อสายเจ้าฟ้าเมืองเทิง (สมัยประเทศราชของพม่า)

๑.๔.๓.๑ เจ้านางคำปลิว

๑.๔.๓.๒ เจ้าหนานสุริยะ (เจ้าหนานสุริยะกลางเวียง) เสกสมรสกับเจ้านางศรีวรรณา

๑.๔.๔ เจ้านางพิมพา เสกสมรสครั้งแรกกับเจ้าพญานรินทร์ ราชบุตรเจ้าพญาหลวง มหาวงศ์

๑.๔.๔.๑ เจ้านางสุคันธา

๑.๔.๔.๒ เจ้านาคเสน (ออกผนวชจนถึงแก่มรณภาพ)

เจ้านางพิมพา เสกสมรสครั้งที่ ๒

๑.๔.๔.๓ เจ้าน้อยคันธา

๑.๔.๕ เจ้านางโนชา (ไม่มีบุตรธิดา)

๑.๔.๖ เจ้านางเลิศ เสกสมรสกับเจ้าพญามหาพรหมา เจ้าฟ้าเมืองเทิง (สมัยประเทศ ราชของพม่า)

๑.๔.๖.๑ เจ้านางอุบลวรรณา

๑.๔.๖.๑.๑ พระเมืองน้อย (เจ้าพระเมืองหน้อย)

๑.๔.๖.๒ เจ้านางศรีวรรณา เสกสมรสกับเจ้าหนานสุริยะกลางเวียง

๑.๔.๖.๒.๑ เจ้านางยอดลีลา

๑.๔.๖.๒.๒ เจ้านางเปือย

๑.๔.๖.๒.๓ พระยามหาวงศ์ (เจ้าหนานมหาวงศ์) เจ้าผู้ครองนครน่านองค์ที่ ๑๑ (พ.ศ.๒๓๘๑ - ๒๓๙๔ ต้นราชตระกูล “มหาวงศนันท์” และ “พรหมวงศนันท์”) เสกสมรสกับเจ้านางยอด

๑.๔.๖.๒.๔ เจ้าเมืองแก้ว เสกสมรสกับเจ้านางเชื้อสายเจ้าเมืองเชียงลม

๑.๔.๖.๒.๔.๑ เจ้าหนานมหายศ เมืองเทิง

๑.๔.๖.๒.๕ เจ้าน้อยพิมมสาร

๑.๔.๖.๒.๕.๑ เจ้าหนานอฒะ

๑.๔.๖.๒.๕.๒ เจ้าหนานวุฒนะ

๑.๔.๖.๒.๖ เจ้าชาย

๑.๔.๖.๒.๖.๑ เจ้าหนานธรรมลังกา

๑.๔.๖.๒.๖.๒ เจ้าชายเมืองอินทร์

๑.๔.๖.๒.๗ เจ้าชายช่อฟ้า เสกสมรสกับเจ้านางศรีแก้ว (ราชธิดาเจ้าฟ้าอัทธวรปัญโญ)

๑.๔.๖.๒.๗.๑ เจ้าน้อยขัติยะ

๑.๔.๖.๒.๘ เจ้านางจันทิมา เสกสมรสกับเจ้าน้อยกลาง

๑.๔.๖.๒.๘.๑ เจ้านางจันทา

๑.๔.๗ เจ้านางศรีแก้ว (ไม่มีบุตรธิดา)

๒. แม่เจ้ายอด (หม่อมยอด) บ้านนาปัง เมืองน่าน เป็นราชมารดา

๒.๑ เจ้านางริมะลา เสกสมรสกับเจ้าอิ่นเมือง

๒.๑.๑ เจ้านางศรีกัญญา

๒.๑.๒ เจ้านางทิพดวง เสกสมรส (เป็นพระสนม) กับพระมหากษัตริย์พม่าราชวงศ์อลองพญา

๒.๑.๓ เจ้านางบัวทิพย์ (เจ้าแม่ของเจ้าหลวงอริยวงศ์)

๒.๒ เจ้านางยอดมโนรา

๒.๒.๑ พระยาสุริยวงศ์ (เจ้าน้อยอโน)

๒.๒.๒ เจ้านางสุคันธา

๒.๒.๒.๑ เจ้าหลวงอจิตตวงศ์แขม

๒.๓ เจ้านางคำขา เสกสมรสกับเจ้าพญานายอ่าย (เจ้าอ้าย)

๒.๓.๑ พระเมืองแก่น (เจ้าน้อยวงศ์) เสกสมรสกับเจ้านางคำปลิว

๒.๔ เจ้าชายนาทราชา

๒.๔.๑ เจ้านางตุ่นแก้ว

๒.๔.๑.๑ เจ้าหนานนันท์

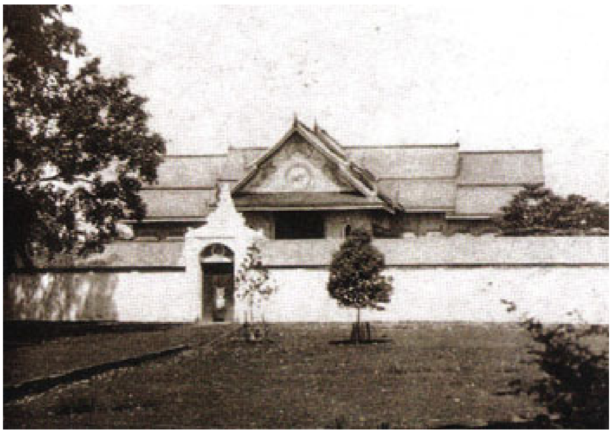
๒.๔.๑.๑.๑ เจ้านางวรรณา เสกสมรสกับเจ้าศรีสองเมือง

เจ้าเมืองน่าน ยุคประเทศราชพม่า

๑. พญาหน่อคำเสถียรไชยสงคราม	พ.ศ.๒๑๐๓ - ๒๑๓๔
๒. เจ้าเจตบุตรพรหมินทร์ (ราชบุตร ๑๘.)	พ.ศ.๒๑๓๔ - ๒๑๔๐
	และพ.ศ.๒๑๔๓ - ๒๑๔๖
๓. พญาแขก	พ.ศ.๒๑๔๐ - ๒๑๔๓
๔. เจ้าพญาพลศึกซ้ายไชยสงคราม (เจ้าศรีสองเมือง ราชบุตร ๑๘.)	พ.ศ.๒๑๔๖ - ๒๑๕๘
๕. เจ้าอุ่นเมือง (ราชบุตร ๑๘.)	พ.ศ.๒๑๕๘ - ๒๑๖๘
๖. พญาหลวงเมืองนคร	พ.ศ.๒๑๖๘ - ๒๑๘๑
๗. เจ้าพญาเชียงราย	พ.ศ.๒๑๘๑ - ๒๑๙๑
๘. เจ้าพญาแหล่มุม	พ.ศ.๒๑๙๒ - ๒๒๐๕
๙. เจ้าพญายอดใจ (อนุชา ๒๕.)	พ.ศ.๒๒๐๘ - ๒๒๓๐
๑๐. เจ้าพญาเมืองราชา (อนุชา ๒๖.)	พ.ศ.๒๒๓๒ - ๒๒๔๖
๑๑. พระนาซ้าย (เจ้าน้อยอินทร์)	พ.ศ.๒๒๕๐ - ๒๒๕๑
	และพ.ศ..... – ๒๒๖๙
๑๒. เจ้าฟ้าเมืองคอง	พ.ศ.๒๒๕๑ - ๒๒๕๗
๑๓. เจ้าฟ้าเมียวซา	พ.ศ.๒๒๕๗ - ๒๒๕๙

(๕) ยุคประเทศราชของสยาม (พ.ศ.๒๓๓๑ - ๒๔๔๒)

ยุคนี้มีการย้ายศูนย์กลางการปกครองขึ้นไปทางทิศเหนือที่เรียกในปัจจุบันว่า “เวียงเหนือ” เมื่อพ.ศ.๒๓๖๒ เนื่องจากใน พ.ศ.๒๓๖๐ แม่น้ำน่านได้ไหลท่วมนครน่านครั้งใหญ่ กระแสน้ำแรงและเชี่ยวพัดบ้านเรือนวัดวาอารามเสียหายจำนวนมาก รวมถึงกำแพงเมืองน่านด้านทิศตะวันตกพังทลายทั้งแถบ เจ้าหลวงสุมณะเทวราช (เจ้าน้อยสุมณะ) เจ้าหลวงนครน่าน (พ.ศ.๒๓๕๓ - ๒๓๖๘) จึงได้โปรดให้ย้ายศูนย์กลางการปกครองขึ้นทางเหนือและสร้างกำแพงเมืองน่านขึ้นใหม่ (ปัจจุบันอยู่ในเขตบ้านมหาโพธิ์และบ้านหัวเวียงเหนือ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดน่าน)

หอคำของพระเจ้าน่านและเจ้าผู้ครองนครน่าน
ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

เมืองนครน่านกลายเป็นประเทศราชของสยามตั้งแต่พ.ศ.๒๓๓๑ เป็นต้นมา ถือว่าเป็นการเปลี่ยนขั้วอำนาจใหม่ พระมหากษัตริย์สยามเป็นผู้มีอำนาจสถาปนารับรองแต่งตั้งเจ้าผู้ครองนครน่าน (เจ้าหลวง) ให้มียศเป็น “พระเจ้าประเทศราช” “เจ้าประเทศราช” หรือ “พระยาประเทศราช” มีพระสถานะเป็น “กษัตริย์ประเทศราช” ยุคนี้พระมหากษัตริย์สยามจะโปรดเกล้าฯ รับรองสถาปนาเจ้าหลวงเมืองนครน่านแต่ละพระองค์สืบมาจนถึงเจ้าหลวงมหาพรหมสุรธาดา (เจ้าน้อยมหาพรหม ณ น่าน) เป็นเจ้าหลวงเมืองน่านพระองค์สุดท้าย (พ.ศ.๒๔๖๑ - ๒๔๗๔) ซึ่งในยุคพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช (เจ้าสุริยะ) ปกครองมีหัวเมืองบริวารมากที่สุดถึง ๔๕ เมือง แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ เจ้าเมืองที่เป็นเจ้านาย ๔ เมือง และเจ้าเมืองที่เป็นขุนนางในระดับพญาและแสนหลวง ๔๑ เมือง

เมืองที่มีเจ้านายปกครอง ได้แก่

(๑) เมืองเชียงของ	(๒) เมืองเทิง	(๓) เมืองเชียงคำ
(๔) เมืองเงิน		

เมืองที่มีขุนนางปกครอง ได้แก่

(๑) เมืองไชยพรหม	(๒) เมืองริม	(๓) เมืองแงง
(๔) เมืองเชียงการ	(๕) เมืองเชียงกลาง	(๖) เมืองและ
(๗) เมืองเปือ	(๘) เมืองงอบ	(๙) เมืองบ่อ
(๑๐) เมืองปอน	(๑๑) เมืองปัว	(๑๒) เมืองย่าง
(๑๓) เมืองอวน	(๑๔) เมืองพง	(๑๕) เมืองบ่อว้า
(๑๖) เมืองคอบ	(๑๗) เมืองเชียงฮ่อน	(๑๘) เมืองเชียงลม
(๑๙) เมืองสวด	(๒๐) เมืองเชียงม่วน	(๒๑) เมืองสะเอียบ
(๒๒) เมืองสะ	(๒๓) เมืองปง	(๒๔) เมืองควร
(๒๕) เมืองออย	(๒๖) เมืองงิม	(๒๗) เมืองมิน
(๒๘) เมืองยอด	(๒๙) เมืองสะเถิน	(๓๐) เมืองลอย
(๓๑) เมืองเชียงแสน	(๓๒) เมืองลี	(๓๓) เมืองศรีสะเกษ
(๓๔) เมืองหิน	(๓๕) เมืองสา	(๓๖) เมืองแฝก
(๓๗) เมืองหาดล่า	(๓๘) เมืองท่าปลา	(๓๙) เมืองผาเลือด[25]

ขณะก่อนหน้านั้นยุคเจ้าหลวงมงคลวรยศ (เจ้าหนานจันทประโชติ) มีหัวเมืองที่ขึ้นเมืองนครน่าน ๗ เมือง ได้แก่

(๑) เมืองเชียงของ	(๒) เมืองปง	(๓) เมืองเงิน
(๔) เมืองสะลาว (เชียงคำ)	(๕) เมืองปัว	(๖) เมืองหิน
(๗) เมืองงั่ว[26]		

[25] หจช. ร.๕ ม.๕๘/๑๕๘ เรื่องจัดการเมืองน่าน ๒ มิถุนายน ๑๑๙ - ๔ สิงหาคม ร.ศ.๑๒๑

[26] กรมศิลปากร, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (พระนคร : เจริญธรรม, ๒๕๐๖).

เมืองนครน่านถือเป็นหัวเมืองระดับแรกคือ "เมืองนครประเทศราชล้านนา" ขึ้นตรงต่อสยาม มี ๕ นคร (ทั้ง ๕ นครศักดิ์เทียบเท่ากับเมืองนครหลวงพระบาง เมืองนครเวียงจันทน์ และเมืองนครจำปาศักดิ์ ที่เป็น "เมืองนครประเทศราชล้านช้าง" ขึ้นตรงต่อสยามเช่นกัน) คือ

(๑) เมืองนครเชียงใหม่ (๒) เมืองนครลำปาง
(๓) เมืองนครลำพูน (๔) เมืองนครน่าน
(๕) เมืองนครแพร่

หัวเมืองระดับที่ ๒ หรือ "หัวเมืองขึ้นของเมืองนครประเทศราชชั้นที่ ๑" เจ้าเมืองเป็นบุตรหลานหรือญาติวงศ์ทางการสมรสของเจ้าผู้ครองนคร และสยามรับรองแต่งตั้งให้เป็น "พระยา"[27] เจ้าเมืองขึ้นที่ขึ้นตรงต่อเจ้าผู้ครองนคร มี ๘ หัวเมือง คือ

(๑) เมืองพะเยา (ขึ้นเมืองนครลำปาง) (๒) เมืองฝาง (ขึ้นเมืองนครเชียงใหม่)
(๓) เมืองเชียงราย (ขึ้นเมืองนครเชียงใหม่) (๔) เมืองเชียงแสน (ขึ้นเมืองนครเชียงใหม่)
(๕) เมืองเชียงของ (ขึ้นเมืองนครน่าน) (๖) เมืองงาว (ขึ้นเมืองนครลำปาง)
(๗) เมืองตาก (ขึ้นเมืองนครเชียงใหม่) (๘) เมืองปาย (ขึ้นเมืองนครเชียงใหม่)

ตลาดหรือกาดในเมืองน่าน

หัวเมืองระดับที่ ๓ หรือ "หัวเมืองขึ้นของเมืองนครประเทศราชชั้นที่ ๒" เจ้าเมืองเป็นบุตรหลาน บุตรเขย ข้ารับใช้ใกล้ชิดของเจ้าผู้ครองนคร เป็นเครือญาติเจ้าฟ้าในรัฐฉาน(ไทใหญ่)หรือเจ้านายไทลื้อของสิบสองพันนา เจ้าผู้ครองนครแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองชั้น "พญา"[28] ขึ้นตรงต่อเจ้าผู้

[27] เป็นตำแหน่งขุนนางแบบสยาม ซึ่งมีลำดับยศจากสูงไปต่ำดังนี้ (๑) สมเด็จเจ้าพระยา (๒) เจ้าพระยา (๓) พระยา (๔) พระ, จมื่น (๕) หลวง (๖) ขุน (๗) หมื่น (๘) พัน และ(๙) นาย

[28] เป็นตำแหน่งขุนนางแบบล้านนายุคราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนที่เจ้าผู้ครองนคร เจ้าเมืองแต่งตั้งมีลำดับยศจากสูงไปต่ำ คือ (๑) เจ้าพญาหลวง (เป็นตำแหน่งปฐมอรรคมหาเสนาธิบดี ๑ คนและอรรคมหาเสนา ๓ คนในเค้าสนามหลวง) (๒) เจ้า

ครองนคร โดยที่สยามไม่ได้รับรองแต่งตั้ง หรือหากสยามรับรองแต่งตั้งก็เป็นตำแหน่ง “พระ” มี ๙ หัวเมือง คือ

(๑) เมืองสอง (ขึ้นเมืองนครแพร่)
(๒) เมืองเถิน (ขึ้นเมืองนครเชียงใหม่)
(๓) เมืองเงิน (ขึ้นเมืองนครน่าน)
(๔) เมืองเทิง (ขึ้นเมืองนครน่าน)
(๕) เมืองเชียงคำ (ขึ้นเมืองนครน่าน)
(๖) เมืองสา (ขึ้นเมืองนครน่าน)
(๗) เมืองป่าเป้า (ขึ้นเมืองนครเชียงใหม่)
(๘) เมืองขุนยวม (ขึ้นเมืองนครเชียงใหม่)
(๙) เมืองแม่ฮ่องสอน (ขึ้นเมืองนครเชียงใหม่)

เจ้านายผู้ปกครองเมืองนครน่านระดับสูงมี ๕ ตำแหน่ง เรียกว่า “เจ้าขัน ๕ ใบ” ทั้ง ๕ ตำแหน่งมีดังนี้

(๑) เจ้าผู้ครองนคร (เจ้าหลวง หรือ เจ้าชีวิต หรือ กษัตริย์ประเทศราช)
(๒) เจ้าอุปราช (เจ้าหอหน้า หรือ เจ้าหัวหน้า)
(๓) เจ้าราชวงศ์
(๔) เจ้าบุรีรัตน์ (เจ้ารัตนะหัวเมืองแก้ว หรือ เจ้าหอหลัง)
(๕) เจ้าราชบุตร

เจ้าระดับรองลงมามีตำแหน่ง “เจ้า” “พะยา” หรือ “พระ” คือ

(๑) เจ้าราชสัมพันธวงศ์
(๒) เจ้าราชภาคินัย
(๓) เจ้าราชภาติกวงศ์
(๔) เจ้าราชญาติวงศ์
(๕) เจ้าสุริยวงศ์
(๖) เจ้าอุตรการโกศล
(๗) เจ้าไชยสงคราม
(๘) เจ้าราชดนัย
(๙) พระยาวังขวา
(๑๐) พระยาวังซ้าย
(๑๑) พระวิไชยราชา (พระพิไชยราชา)

พญา (๓) พญาหลวง (๔) พญา (๕) อาชญา (๖) แสนหลวง (๗) แสน (๘) ท้าว (๙) หาญ (๑๐) หมื่นหลวง และ (๑๑) หมื่น

(๑๒) พระเมืองราชา

(๑๓) พระเมืองไชย

(๑๔) พระเมืองแก่น

(๑๕) พระเมืองแก้ว

(๑๖) พระเมืองน้อย

นอกจากกลุ่มเจ้านายทั้งหมดในข้างต้นแล้ว จะมีกลุ่มขุนนางสำคัญบริหารส่วนกลางของเมืองนครน่านที่เรียกว่า "ขุนนางเสนาเค้าสนามหลวง" มีทั้งหมดจำนวน ๓๒ ตำแหน่ง แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มคือ พญาพื้นทั้ง ๔ (หรืออาจเรียกว่า "พ่อเมืองทั้ง ๔" "สิงเมืองทั้ง ๔" หรือ "สิงงาเมืองทั้ง ๔") กับขุนเมืองทั้ง ๘ พญาพื้นเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่มียศเป็น "เจ้าพญาหลวง" มี ๔ คน คือ "ปฐมอรรคมหาเสนาธิบดี" เป็นขุนนางชั้นสูงสุดมี ๑ ตำแหน่ง และมี "อรรคมหาเสนาบดี" รองลงมาอีก ๓ ตำแหน่ง ตำแหน่งพญาพื้นในสมัยพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช ได้แก่

(๑) เจ้าพญาหลวงจ่าแสนบดีราชาไชยอภัยนันทวรปัญญาศรีวิสุทธิมงคล ปฐมอรรคมหาเสนาธิบดี เมืองนครน่าน

(๒) เจ้าพญาหลวงอามาตย์ รองอรรคมหาเสนาธิบดี

(๓) เจ้าพญาหลวงมนตรี หัวหน้าฝ่ายสุรัสวดีและนายทะเบียนสักเลข (ทหาร)

(๔) เจ้าพญาหลวงราชธรรมดุลย์ หัวหน้าฝ่ายตุลาการ

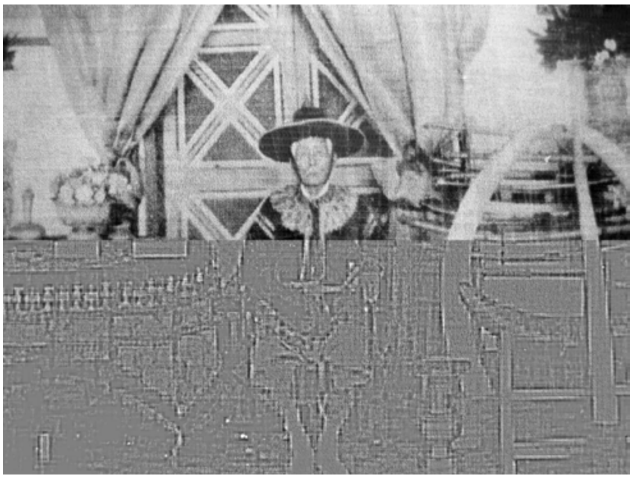

พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช (เจ้าสุริยะ) พระเจ้านครน่าน

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ส่วนเสนาบดีที่เรียกว่าขุนเมืองอีก ๒๘ ตำแหน่งก็มียศศักดิ์เรียงลำดับกันตามชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยที่เจ้าผู้ครองนครน่านโปรดประทานแต่งตั้ง เรียงลำดับลงไปตั้งแต่ "เจ้าพญา" "พญาหลวง" "พญา" "อาชญา" "แสนหลวง" "แสน" "ท้าว" "หาญ" "หมื่นหลวง" และ "หมื่น" เช่น

(๑) พญาขัติยราชวงศา ช่วยราชการทั่วไปและสักเลข (ทหาร)
(๒) พญาราชบัณฑิตย์ โหรหลวงประจำเมือง
(๓) พญาศุภอักษร อาลักษณ์หลวง
(๔) พญาสิทธิธนสมบัติ การคลัง
(๕) พญาอินทะรักษา พัสดุ
(๖) พญานภสาร ตุลาการ
(๗) พญาธรรมราช การศาสนา
(๘) พญาสิทธิวังราช ดูแลคุ้มหลวง
(๙) แสนหลวงเมฆสาคร ดูแลเหมืองฝาย[29]

เจ้าหลวงมหาพรหมสุรธาดา (เจ้าน้อยมหาพรหม) เจ้าผู้ครองนครน่านองค์สุดท้าย

และภายในเค้าสนามหลวงก็จะมีขุนนางผู้ช่วยเสนาบดีเค้าสนามหลวงทั้ง ๓๒ ตำแหน่งอีกจำนวนหนึ่งซึ่งอาจได้รับแต่งตั้งยศหรือยังไม่มียศก็ได้แล้วแต่ความดีความชอบ นอกจากขุนนางเค้าสนามหลวงและผู้ช่วยที่บริหารในส่วนกลางก็ยังมีขุนนางนอกเค้าสนามอีกจำนวนมากมาย คือ

[29] สำราญ จรุงจิตรประชารมย์, **บันทึกความทรงจำสำราญ จรุงจิตรประชารมย์**, (น่าน : ม.ป.พ., ๒๕๔๒), หน้า ๑๐ - ๑๑.

(๑) กลุ่มขุนนางในหัวเมืองขึ้นของเมืองนครน่านจำนวน ๔๑ หัวเมือง

(๒) พ่อแคว้น

(๓) พ่อบ้าน หรือ แก่บ้าน (พ่อแคว้นและแก่บ้าน จะได้รับการแต่งตั้งยศจากเจ้าผู้ครองนครให้เป็น "พญา" "อาชญา" "แสนหลวง" "แสน" "ท้าว" "หาญ" "หมื่นหลวง" "หมื่น" หรืออาจไม่มียศก็ได้ตามความดีความชอบ)

(๔) ขุนนางที่ทำหน้าที่พิเศษนอกจากขุนนางเค้าสนามหลวง

ตารางเปรียบเทียบตำแหน่งเจ้านายล้านนายุคเป็นประเทศราชของสยาม		
ราชวงศ์แสนซ้าย (แพร่)	**ราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน (เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง)**	**ราชวงศ์มหาวงศ์ (น่าน)**
เจ้าขันห้าใบ		
(๑) เจ้าประเทศราช พระยาประเทศราช	(๑) พระเจ้าประเทศราช เจ้าประเทศราช พระยาประเทศราช	(๑) พระเจ้าประเทศราช เจ้าประเทศราช พระยาประเทศราช
(๒) พระยาอุปราช	(๒) เจ้าอุปราช	(๒) เจ้าอุปราช
(๓) พระยาราชวงศ์	(๓) เจ้าราชวงศ์	(๓) เจ้าราชวงศ์
(๔) พระยาบุรีรัตน์	(๔) เจ้าบุรีรัตน์	(๔) เจ้าบุรีรัตน์
(๕) พระยาราชบุตร	(๕) เจ้าราชบุตร	(๕) เจ้าราชบุตร
เจ้านอกขันห้าใบ		
(๑) พระสุริยวงศ์ (พระสุริยะ)	(๑) เจ้าราชสัมพันธวงศ์	(๑) เจ้าราชสัมพันธวงศ์
(๒) พระอุตรการโกศล	(๒) เจ้าราชภาคินัย	(๒) เจ้าราชภาคินัย
(๓) พระไชยสงคราม	(๓) เจ้าราชภาติกวงศ์	(๓) เจ้าราชภาติกวงศ์
(๔) พระเมืองราชา	(๔) เจ้าสุริยวงศ์	(๔) เจ้าราชญาติวงศ์
(๕) พระเมืองไชย	(๕) เจ้าอุตรการโกศล	(๕) เจ้าสุริยวงศ์
(๖) พระเมืองแก่น	(๖) เจ้าไชยสงคราม	(๖) เจ้าอุตรการโกศล
(๗) พระอินทราชา	(๗) พระยาวังขวา	(๗) เจ้าไชยสงคราม
(๘) พระจันทราชา	(๘) พระยาวังซ้าย	(๘) พระยาวังขวา
(๙) พระอินทวิไชย	(๙) พระยาชมภู	(๙) พระยาวังซ้าย
(๑๐) พระวิไชยราชา (พระพิไชยราชา)	(๑๐) พระยาพลหาญ	(๑๐) พระวิไชยราชา (พระพิไชยราชา)

(๑๑) พระไชยราชา		(๑๑) พระเมืองราชา
(๑๒) พระวังขวา		(๑๒) พระเมืองไชย
(๑๓) พระวังซ้าย		(๑๓) พระเมืองแก่น
(๑๔) พระคำลือ		(๑๔) พระเมืองแก้ว
(๑๕) พระถาง		(๑๕) พระเมืองน้อย
เจ้านอกขันห้าใบตำแหน่งพิเศษ		
	(๑) เจ้าทักษิณนิเกตน์	(๑) เจ้าราชดนัย
	(๒) เจ้านิเวศน์อุดร	
	(๓) เจ้าประพันธพงษ์	
	(๔) เจ้าไชยวรเชษฐ์	
	(๕) เจ้าราชญาติวงศ์	
	(๖) เจ้าวรญาติวงศ์	
	(๗) เจ้าวรวงศ์	

พิธีกรรมแกล้มเลี้ยงมเหสักขาอารักษ์หลวงเมืองนครน่านยุคเจ้าหลวงเมืองน่าน

การแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงคือกษัตริย์หรือเจ้าเมืองน่านเป็นผู้ที่รับเป็นงานราชพิธี ดังปรากฏหลักฐานกล่าวว่า

"สักกราชได้ ๙๘๖ (พ.ศ.๒๑๖๗) ฟ้าเมืองฟองแห่งเมืองน่านถามแสนกลางเมือง แสนวัดปุณณะ ว่าบ้านเมืองที่นี้เปนที่ผีที่ขึดเสมอนัก สูเจ้าเอาสังมาแก้มมาเลี้ยงชา แสนกลางเมือง แสนวัดปุณณะ ไหว้สาเจ้าฟ้าเมืองฟองว่า ตามบุราณเมืองน่านที่นี้เลี้ยงอารักขะแลปูชาเคราะห์เมือง เลี้ยงสนามกว้านจ่านั้น เอาเงินเล้มเลี้ยงเสี้ยงทังมวลแล แสนกลางเมือง แสนวัดปุณณะ ไหว้เจ้าฟ้าเมืองฟองวมีฉันนี้ เจ้าฟ้าเมืองฟองจิ่งปลงอาชญาว่า แต่นี้ไพพายหน้าหื้อเอาเงินเล้มเลี้ยงอารักขะปูชาเคราะห์เมืองเลี้ยงสนามกว้านจ่าตามบุราณแต่ก่อนเทอะ กรุณาฉันนี้ แดนแต่นั้นมาค็เอาเงินเล้มเลี้ยงอารักขะปูชาเคราะห์เมืองเลี้ยงสนามกว้านจ่าสืบสืบมาตามบุราณแต่ก่อนมีฉันนี้แล"[30]

[30] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๖.

และเป็นสิ่งที่กษัตริย์หรือเจ้าเมืองน่านต้องปฏิบัติ ดังปรากฏบันทึกไว้ในตำนานพื้นเมืองน่านว่าเป็น ๑ ในอัปปริหานิยธรรม ๗ ประการ

"อนุตรพหิรายเจติยานํ อปริยเปนุติ สัณฐานที่ใดมีต้นว่าเปนที่พลีกรรมปูชาเลี้ยงดูสืบๆ มาแต่ก่อนแต่โบราณ เปนต้นว่า ไม้เสื้อเมืองนั้นก็ดี มีที่เวียงก็ดี ที่เขตแดนเมืองก็ดี เปนผู้ใหญ่ควรไปเลี้ยงดูปูชาสักการะตามรีตตามโบราณ หื้อวุฒิจำเริญบ้านเมือง อันนี้ก็เปนอัปปริหานิยธรรมอันถ้วน ๖ แล"[31]

อารักษ์หลวงเมืองนครน่านมี ๒ กลุ่มใหญ่ คือ อารักษ์หลวงที่เป็นผีที่สถาปนาขึ้นจากธรรมชาติ กับอารักษ์ที่เป็นผีสถาปนาขึ้นจากกษัตริย์หรือเจ้าเมืองผู้ปกครองเมืองนครน่าน (รวมถึงเมืองที่สร้างขึ้นก่อนเมืองน่านคือเมืองปัวและเมืองย่าง) เมื่อสิ้นชีวิตไป

"...เจ้าน้ำบ่อ (ราชบุตรพญาภูมินทร์) พื้นหื้อลูกไพร่รักสาปะตูหิ้งน้อย ลวดไขปะตูเอาหมู่มหาธัมมเจ้า หมู่มหาธัมมเจ้าเข้าเอาได้ไม้หนีบอกไว้ ๗ อันจิ่งตาย เอาไพทอดเสียน้ำบ่อข้างวัดภูมินท์จิ่งเรียกว่าเจ้าน้ำบ่อมาตราบเถิงกาลบัดนี้ ลวดเปนอารักข์เชนเมืองหั้นแล..." [32]

และผีอารักษ์หลวงเมืองน่านจะแบ่งเป็นอารักษ์หลวงพระองค์ คือผีปู่ย่าประจำราชตระกูลของเจ้านายในราชวงศ์ที่เรียกว่า "ผีหอหลวง"[33] กับอารักษ์หลวงของคนทั้งเมือง

จากที่ปรากฏในตำนานพ้นเมืองต่างๆ ของเมืองน่าน ได้กล่าวถึงการแกล้มเลี้ยงผีอารักษ์หลวงเมืองน่านที่ถือว่าเป็น "มิ่งเมือง" ไว้อย่างละเอียด แสดงถึงความสำคัญของพิธีกรรมนี้ที่มีต่อกษัตริย์หรือเจ้าเมืองน่านตลอดจนถึงขุนนางไพร่บ้านพลเมือง รวมถึงเมื่อกษัตริย์หรือเจ้าเมืองทุกพระองค์เมื่อขึ้นเสวยเมืองน่านจะต้องทำพิธีแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงเมืองน่านก่อนเข้าภายในเวียง (กำแพงล้อม)

---

[31] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๔๓.

[32] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๘.

[33] "อาณาจักรหลักคำ" อ้างในภูเดช แสนสา, **คร่าว กฎหมาย จารีต ตำนาน หลักฐานทางประวัติศาสตร์ล้านนา**,(เชียงใหม่ : แม็กซ์พริ้นติ้ง, ๒๕๕๖), หน้า ๔๘.

มีการกัลปนา “ข้าผี” ให้กับ “โรงไชย” ไว้เหมือน “ข้าวัด” ที่ให้ไว้กับวัดหลวงของเมือง โรงไชย (ศาล) เหล่านี้จะมีตั้งอยู่ดั้งเดิมตามหัวเมืองต่างๆ และที่สร้างขึ้นไว้ภายในเวียงหรือบริเวณรายรอบเวียงน่าน ส่วนข้าผีอารักษ์เหล่านี้จะงดเว้นจากการเกณฑ์ต่างๆ ไม่ต้องเสียส่วยเสียค่านาภาษี การแกล้มเลี้ยงจะมีการแกล้มเลี้ยงประจำปีเรียกว่า “ปางปี” กับการแกล้มเลี้ยงยามมีสิ่งผิดปกติเกิดขึ้นภายในบ้านเมือง อารักษ์หลวงเมืองน่านที่เป็นผีอารักษ์หลวงประจำเมือง ซึ่งการแกล้มเลี้ยงประจำปีจะใช้ค่าใช้จ่ายน้อยกว่าเมื่อชะตาเมืองขาด ดังแกล้มเลี้ยงชะตาเมืองขาดใช้เงิน ๓๐๐ เงิน หากแกล้มเลี้ยงประจำปีใช้เงิน ๘๐ เงิน[34] อารักษ์หลวงแต่ละแห่งก็มีวันที่แกล้มเลี้ยงต่างกันไป แต่ด้วยในเอกสารตำนานพื้นเมืองน่านไม่ได้ระบุวันเดือนที่แกล้มเลี้ยง จึงต้องเก็บข้อมูลจากบางแห่งที่ยังคงปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน เช่น อารักษ์หลวงพญาปัว แกล้มเลี้ยงปางหก (เดือน ๖) เป็นต้น อารักษ์หลวงเมืองน่านที่ปรากฏหลักฐานบันทึกในตำนานพื้นเมืองน่าน และมีการแกล้มเลี้ยงมาแต่โบราณกาลมีจำนวน ๑๙ โรงไชยดังนี้ คือ

๑. อารักษ์หลวงเจ้าพญาปัว

เจ้าพญาปัว หรือ เจ้าอาชญาปัว หมายถึง กษัตริย์และเจ้าเมืองที่ปกครองเมืองปัวหรือเป็นราชวงศ์ภูคาทุกพระองค์ แต่กลุ่มพญาปัวหลักมี ๑๑ องค์ คือกษัตริย์ปัวและน่านในราชวงศ์ภูคา ตั้งแต่พระญาไสยศ (ไสยก) มาจนถึงพระญาผาแสง กษัตริย์แคว้นน่าน ราชวงศ์ภูคาองค์สุดท้าย ดังตำนานพื้นเมืองน่านระบุว่า *“...ท้าวพระญาอันกินเมืองน่าน ตั้งแต่พระญาสรีจันท์ตราบเถิงพระญาผาแสง หากเปนปริวารแก่พระญาไสยกชู่ตนแล...”*[35]

เจ้าหลวงเมืองน่านจัดขันไปต้อนรับเจ้าพญาปัวที่โรงไชย ประกอบด้วยเงินเลี้ยง ๑๕๐ เงิน เทียน ๓ คู่ หมาก ๓ ขด เหล้าหนึ่งพัน ดอกไม้สีแดง น้ำจันทน์ น้ำมะพร้าว โภชนะอาหาร[36]

ของแกล้มอารักษ์หลวงเจ้าพญาปัวประกอบด้วย ข้าวแก้วหนึ่งหมื่น ข้าวกุ่มหนึ่งหมื่น ข้าวชารสหนึ่งหมื่น หน่อกล้วยตีบน้อย ๑ หน่อ หน่อกล้วยตีบคำ ๑ หน่อ หน่อกล้วยจันทน์ ๑ หน่อ ต้นกล้วยจันทน์ ๑ ต้น เงินใส่ขัน ๓๐๐ เงิน กู๊พิมเสนกำยานจันทน์ เทียนน้อย ๔๐ เล่ม เทียนค่าคิงเจ้าหลวงเมืองน่าน ๑ เล่ม เทียนค่าคิงเจ้านายในราชตระกูลทุกองค์องค์ละ ๑ เล่ม หอก ๓ ด้าม ดาบ ๓ ด้าม ลา ๓ ด้าม หน้าไม้ ๓ คัน สีนาด ๓ กระบอก แพน ๑ คู่

---

[34] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๗.

[35] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๖๔.

[36] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๖ – ๗.

ขันหมาก ๓ ขัน ขันเก๊าภายในขันใส่ต้นปูนทองคำ อูบนวดทองคำ ซองพลูทองคำ ช้อนทองคำ แป่งเหล้าทองคำ อย่างละ ๑ อัน ปากกำเหล้าไหทองคำ ๓ กำ เขาควายทองคำ ๑ คู่ ขันกลางภายในขันใส่ต้นปูนนาก ซองพลูนาก อูบนวดนาก จอกเหล้านาก ปากคำเหล้านาก อย่างละ ๑ อัน ขันปลายภายในขันใส่ต้นปูนเงิน ซองพลูเงิน แป่งเหล้าเงิน สลอบลายเงิน แป้นเงิน ปากกำเหล้าเงิน และผ้าปกขัน อย่างละ ๑ อัน ผ้าเช็ดหน้า ๓ ผืน

ขันหมากรั้วโรง ๔ ขันภายในใส่ต้นปูนงา ๓ ต้น ซองพลูงา ๓ ซอง อูบนวดงา ๓ ถ้วย งาใส่หมาก ๓ ใบ เครื่องรั้วโรงประกอบด้วย น้ำต้นดิน ๒ ใบ น้ำต้นดินตั้งกับเครื่องแกล้ม ๓ ใบ น้ำต้นดินตั้งที่รั้วโรง ๓ ใบ เครื่องอาสนะมีสาดอ่อน สาดหวาย สะลีแฮ สะลีแฮแดง หมอนผา หมอนแฮกา ผ้าท่อนหลวง ผ้าท่อน และเสื้อกาสา อย่างละ ๑ อย่าง[37]

เครื่องแก้มอารักษ์หลวงเจ้าพญาปัวอีกฉบับมีข้าวของที่ใช้จำนวนมากกว่าฉบับแรก อีกทั้งมีผู้ที่ร่วมแกล้มเลี้ยงหลัก ๓ เมือง คือ เจ้าหลวงเมืองน่าน เจ้าเมืองปัว และเจ้าเมืองควาง ปางปีเจ้าหลวงเมืองน่านให้เส้นการนำเครื่องแกล้มจากคุ้มหลวงไปแกล้มเลี้ยง ประกอบด้วยเงิน ๑๕๐ เงิน เงินใส่ขัน ๗๒ เงิน ขี้ผึ้ง ๓,๐๐๐ น้ำมัน ๓,๐๐๐ สีสาย ๓๐๐ หมากตั้ง ๑๕,๐๐๐ เบี้ยตั้ง ๑๕,๐๐๐ ผ้าขาว ๓ ฮำ กำเหล้าไห ๙ เล่ม เหล้าจ่าย ๑๕,๐๐๐ เหล้าเต็ด ๗,๕๐๐ เหล้าปอน ๓,๗๕๐ ปลาส้า ๑ ขัน กล้วยตั้ง ๓ ลูก มะพร้าวห่าม ๘ ลูก กล้วยตั้ง ๓ หวี อ้อย ๙ ท่อน หญ้าช้าง ๓ หมวด ข้าวคั่ว ๑๕,๐๐๐ ข้าวหัว ๗,๕๐๐ ข้าวจ้าวสารพัด ๑ เหล้าไห ๓ ไห ไก่ ๙ คู่ ข้าวช้างม้า ๓,๐๐๐ ไข่ ๖ ลูก เหมี้ยง ๓๐๐ นวด ๓ ตอง กู๊ พิมเสน กำยาน จันทน์ขาว จันทน์แดง พริกน้อย ๓๐๐ หัวบั่ว ๓๐๐ หัวเทียม ๓๐๐ และเกลือ ๑,๐๐๐

ของแกล้มเลี้ยงจากเจ้าเมืองปัว (เจ้าแคว่นปัว) ขี้ผึ้ง ๑,๐๐๐ เงิน ๕๐ เงิน น้ำมัน ๑๐๐ สีสาย ๑๐๐ หมาก ๒ หัว ๗ ไหม เหล้าจ่าย ๕,๐๐๐ เหล้าเต็ด ๕,๕๐๐ เหล้าปอน ๑,๒๕๐ เหล้าไห ๓ ไห กำเหล้า ๓ กำ ควาง ๖ มู ข้างตั้งผึ้ง ๓,๐๐๐ ข้าวหัว ๕,๐๐๐ และไก่ ๓ คู่

ของเจ้าเมืองควาง (เจ้าแคว่นควาง) ขี้ผึ้ง ๕,๐๐๐ น้ำมันงา ๕๐ สีสาย ๕๐ ไก่ ๓ คู่ ข้าว ๓,๐๐๐ เหล้า ๓ ขวด เผือก ๑ ไห แตง ๓ ลูก ลูกเดือย ๓ ช่อ ถั่ว ๓ มัด หมาก ๕ ไหม และพลู ๑ มัด[38] คนชาวการที่ไปเลี้ยงให้เบี้ย ๖๐๐ หมาก ๖ ไหมทุกคน ส่วนคำถวายแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงเจ้าพญาปัวมีหลายสำนวน ดังตัวอย่างเช่น

---

[37] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๑ – ๑๓๒.

[38] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๕.

"...โภนฺโตเทวะสํขาโย ดูราหมู่เทวาดาอารักข์ทังหลาย เยเทวา อันว่าเทวดาทังหลายฝูงหมู่ใดก็ดี อารักขเทวดาก็ดี ยังเทวดาอันเปนอารักข์พระญาปัวทังมวล อันว่าเทวดาอันรักสายังตนตัวก็ดี ภุมมเทวดาฝูงอันเปนหมู่มิตต์ก็ดี มหิธิกา ตนมีอิทธิริทธีอานุภาพ อภิปาเลนฺตุสพฺพทา จุ่งตั้งไมตรีจิตอภิบาลรักสาผู้ข้าทังหลายในกาละบัดนี้จิ่มเทอะ...บัดนี้หมายมี......................................เจ้าขุนมูลนาย เจ้านายอ้ายอี่ ประชาชีไพร่ฟ้า ทั่วเขตหล้าปัวไชย ได้ผันผายแต่งห้าง ริร่ำส้างสังเวย บ่ละเลยปางเปล่า รีตมาเก่าหากเคยมี สวัสดีกลิ่นคู้ พาหลิ่งหลู้กันมา น้อมอาชญาอารักข์นครปัวไชย เสวยยังยายถี่ถ้อย มีมากน้อยหลายปะการ ชุ่มเชยบานชื่นช้อย ได้ฝ่ห้อยนำมา ถวายปูชาบาทไท้ นบน้อมไหว้สักการ สิบเอ็ดอารักข์ตนองอาจ ตนมีอำนาจริทธี จอมภูมีภูคา เจ้าขุนนุ่นขุนฟองแลนา ทังเจ้าพระญาเกล้าเกลื่อน เจ้าขุนไสยศผานองสรีวิราส ตนองอาจรุ่งเรือง พญากานเมืองเปนเจ้า ปลายรอดเค้าสรีจันทะ ป้องโลกะท้าวคำตัน ท้าวหุงอินทะแก่นท้าว มีแถมเล่าพระญาแพง ขอเชิญแยงชั้นส่อง ไขยังปล่องทวา รา เสวยโภชนาต่างๆ ตกแต่งห้างครัวดา อันควรค่าล้านตื้อแสนคำ อันได้แต่งตามคำอาชญา

ขอเชิญมาอิ่มเอบ สุขส้างเสพสำบาย เซิ่งในทีฆากาละอันวิเสส เหตุมารอดเทิงปาเวณี บ่ได้ละหื้อหมองสรีเสี้ยงยังอันรีต อดีตปาเวณีโปราณจารย์เจ้าทังหลาย ได้ปฏิบัตสืบตามกันมา แลได้ดาแต่งพร้อม นบน้อมนำมาเซิ่งเครื่องราชอามิสปูชาทังหลาย กับทังบุปผามาลาดอกไม้แลลำเทียนผัดไชยเครื่องง้า ทังเสื้อผ้าแลเงินคำ มาถะปันนาตั้งไว้ ที่จิ่มใกล้สะมุกขีฐานส่องหน้าคองตาแห่งพระอาชญาหลวงเปนเจ้า ผู้เปนเค้าเปนประธาน พร้อมด้วยปริวารคู่เจ้านายหมายเจ้าหมู่ จิ่งจักขออิ่นดูกรุณณา รับเอายังราชอมิสสะปูชามวลฝูงนี้ เพื่อหื้อเปนผละ อานิสงส์อันยิ่งโยด ได้มาโปรดอโหสิกัมม์ ร่ำงับกัมม์เวรเกณฑ์อุบาทว์ คล้อยคลาดจากอุปัทวะกังวลทังหลาย อันนึ่งข้าเสิก็สัตรูโรคาพยาธ์ห่าอุบาทว์พยาธิทังมวล อย่ามากวนต้องปาดอินทรีย์ ที่ได้เจ็บเมื่อยไข้ พยาธิน้อยใหย่อันมีในตนตัว ขอผละบุญกุสลปารมีแห่งอาชญาเจ้า ได้ปกเกล้างำหัวผู้ข้าทังหลาย หายเสียยังพยาธิทังมวลแท้ดีหลี...สวัสดี ไหว้สาปารมีองค์พระเปนเจ้า ที่ห่มเกล้ารักสา เทวดาชู่องค์ๆ จุ่งเอาตัวตน ได้น้อมลงมารักสายังตูข้าหื้อเชยบาน ขอสุขสำราญจุ่งมาบังเกิด สุขล้ำเลิสยินดี ตั้งต่อนี้ไปพายหน้าหื้อผู้ข้าสุขขี ลาภะมีมาใกล้ สวนนาไร่พิชชะเข้ากล้างาม ขอหื้อสมตามคำข้าเล่า ยิ่งกว่าเก่าแท้ดีหลีจิ่มเทอะ" [39]

[39] "คำโอกาสเจ้าหลวงปัว" พับสาของพระธนทัต ฐานวโร (วัดคำ) วัดเฟือยลุง ตำบลและ อำเภอทุ่งช้าง จังหวัดน่าน อักษรธรรมล้านนา.

๒. อารักษ์หลวงพญาแก้ว

เจ้าหลวงเมืองน่านจัดให้คนมีของฝากไปต้อนรับอารักษ์หลวงพญาแก้วที่โรงไชย ประกอบด้วยเทียน ๒ คู่ หมาก ๒ ขด พลู ๒ สวย เหล้า ๑,๐๐๐ ดอกไม้ ๑,๒๐๐ น้ำกู๊ น้ำจันทน์ น้ำมะพร้าว และโภชนะพร้อมทุกอย่าง[40]

เครื่องแกล้มเลี้ยง ประกอบด้วยขันดี ๑ ขัน ภายในใส่อูบนวดทองคำ ซองพลูคำ ช้อนคำ ต้นปูนนาก สลอบนาก อย่างละ ๑ อย่าง ปากหลี้คำ ปากหลี้เงิน และไม้ถู่ อย่างละ ๑ คู่ เงินใส่ขัน ๓๐๐ เงิน ผ้าปกขัน ๑ ผืน

ขันเครื่องเงิน ๑ ขัน ภายในใส่กำคำปากกำเงิน ต้นปูนเงิน สลอบเงิน ช้อนเงิน ซองพลูเงิน ควายเขาคำ และควายเขาเงิน สิ่งละ ๑ อย่าง ท่อกล้องยาเงินและไม้ถู่เงิน อย่างละ ๑ คู่ ทำเป็นกรวยเงินคลอบขันเครื่องเงิน

อูบนวดเงิน ขันหมาก ผ้ากาสา เสื้อกาสา หมอนแฮแดง หมอนแฮเหลือง สิ่งละ ๑ อย่าง สะโตกหาง ผ้าปกขันขาว ผ้าท่อน ผ้าขาว ผ้าแดง สีนาด หอก ลา สาดเยียน สาดหวาย สะลีขาวที่นั่ง และเบ้ายาเงิน อย่างละ ๑ คู่

ขันหมากพวกน้อย ภายในใส่ต้นปูนเงิน สลอบเงิน ช้อนเงิน ขันข้าว ผ้าปกขันข้าว ผ้าไหมตาเหล้ม และเสื้อกาสา สิ่งละ ๑ อย่าง[41]

ขันหมอเตรียมที่ของอารักษ์หลวงพญาแก้ว มีต้นปูนเงิน ๑ ต้น สลอบเงิน ๑ ใบ เหล้า ๕๐๐ หมาก ๑ ขด และเทียน ๑ คู่ นอกนั้นแล้วแต่จะจัดให้เพิ่มเติม[42]

๓. อารักษ์หลวงพระญาแพน

อาสนะอารักษ์หลวงพระญาแพน มีสาดอ่อน สาดหวาย สะลีผ้าแดง สิ่งละ ๑ อย่าง หมอนแดง ๒ ลูก ผ้ากาบอ้อยแซงซ่ำ เสื้อนีพาเทศแดง อย่างละ ๑ ผืน

---

[40] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๖.

[41] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒๙ – ๑๓๐.

[42] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๕.

เครื่องให้แก่นางพี่ (ร่างทรง) ของอารักษ์หลวงพระญาแพน มีซิ่นทะเหลี่ยม สันระชาเกลือ ผ้าใบกาสา ป๊อมหมาก ต้นปูนตองดำ นวดเบ้อ สิ่งละ ๑ อย่าง เบี้ยตั้ง ๓๐,๐๐๐ ผ้าขาว ๓ ฮำ สาดหวาย ๓ ผืน

เครื่องแกล้มเลี้ยง แต่งดาสะโตก ๓ สำรับ ควาย ๑ ตัว หมูปิ้ง ๑ ตัว และด้ามหรือกวางคำ (หมา) ๑ ตัว พบที่ไหนให้จับเอาที่นั้น และจำยาม (ไก่) ๒ คู่

นอกนั้นมีผักนึ่ง ปลาส้า หมากเขือส้า อย่างละ ๑ สำรับ พริกน้อย ๓ ห่อหนักห่อละ ๑๐๐ หัวบั่ว ๓๐๐ หัวเทียม ๑๐๐ ขิง ๕,๐๐๐ ข้าวจ้าว ๑,๐๐๐ ข้าวจ้าว ๑๕,๐๐๐ ข้าวคั่ว ๓๐,๐๐๐ ข้าวช้างม้า ๓,๐๐๐ งา ๑ ขัน ไข่ไก่ ๖ ฟอง ไข่เป็ดจีน ๓ แผ่น อ้อย ๙ ท่อน หญ้าช้าง ๓ หมวด นวด ๓ ตอง เหมี้ยง ๓๐๐ เหล้าจ่าย ๓๐,๐๐๐ เหล้าเด็ด ๑๕,๐๐๐ เหล้าปอน ๗,๕๐๐ เหล้าไห ๓ ไห กล้วยตั้ง ๓ หวี กล้วยห่าม ๘ หวี กล้วยตั้ง ๖ ลูก มะพร้าวห่าม ๘ ลูก

เครื่องแกงแค หยวก ๓ ท่อน ข่า ๓ ปม หนัง ๓ แผ่น ปลาร้า ๒๐๐ ข้าวคั่ว พลูนก ตะไคร้ ใบงั่ว ชะอม หลัวครัว ๖ หาบ หลัวโคน ๖ แบก ขวาน ๑ ด้าม ผ้าขาว ๑ ผืน พอกหัวช้างสับ อ่าง ๑ ลูก กระดัง ๑ ใบ หม้อแกง ๓ ใบ ไห ๓ ลูก น้ำถุ้ง ๓ ลูก กระบวย ๓ ลูก ป๊าก ๓ คัน[43]

เครื่องอารักษ์หลวงพญาแพน มีหมอน สะลี ขันหมาก ขันเหล้า ต้นปูนเงิน ซองพลูเงิน ช้อนเงิน ผ้า เสื้อ สาดหวายแขบแดง สาดเยียนแขบแดง ถู่เงินปากแง่ม ไม้ควักหูเงิน ไม้จิ้มเขี้ยวเงิน อูบนวดเงิน น้ำต้นดิน และวี สิ่งละ ๑ อย่าง สลุงเงิน สะโตกหาง ผ้าปกขัน และปากกำเหล้าเงิน อย่างละ ๑ คู่

เครื่องตั้งมีเบี้ย ๑๐,๐๐๐ ให้เป็นเบี้ยจริงไม่ให้ใช้เงินหรือหมากแทน หมากหมื่น เทียนเงิน เทียนทองคำ ๑ คู่ หนักเล่มละ ๑๐๐ มะพร้าว ๔ คู่ ขี้ผึ้ง ๒,๐๐๐ สีสาย ๒๐๐ กู๊ จันทน์ขาว จันทน์แดง หมากจ่าย ๔ หัว เหล้าหมื่น ข้าวหมื่น ช่อแดง ๑ ผืน ผ้าแดงมุงหยับ ๑ ฮำ ผ้าขาว ๑ ฮำ ฝ้าย ๑ กั้น เครื่องเกียรติยศ มีอะม็อก ๑ กระบอก สีนาด ๒ กระบอก หอก ๒ ด้าม ดาบ ๒ ด้าม ลา ๒ ด้าม กุบหงสา ๑ ใบ และหมวกหนัง ๒ ใบ[44]

---

[43] “พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)” อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๓.

[44] “พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)” อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๘.

๔. อารักษ์หลวงเจี้ยง

ให้เจ้าหลวงเมืองน่านประทานเงิน ๓ เล้ม (คลัง) เครื่องใส่ขันมีขี้เผิ้ง ๓,๐๐๐ น้ำมัน ๓๐๐ สีสาย ๓๐๐ ผ้าขาว ๑ ฮำ ไก่ ๙ คู่ ข้าวคั่วหมื่นห้าพัน ข้าวหัว ๗,๕๐๐ ข้าวจ้าวพัน ข้าวช้างม้า ๓,๐๐๐ งา ๓ ขัน ไข่ ๖ ฟอง ไข่เป็ด ๓ ฟอง อ้อย ๙ ท่อน เหล้าจ่าย ๑๕,๐๐๐ เหล้าเด็ด ๗,๕๐๐ เหล้าปอน ๓,๗๕๐ เหล้าไห ๓ ไห กำเหล้าไห ๙ เล่ม หมาก ๑ หัว เหล้าพัน หมากขึ้น ๓ หัว หมากตัด ๑ หัว

ตั้งชาวการที่ไปแต่งเครื่องแก้มเลี้ยงให้ทุกคน คือ เบี้ย ๖๐๐ หมาก ๖ ไหม และเหล้า ๒๕๐ ขุนเมืองจ่ายให้ชาวการและเครื่องแก้มเลี้ยง ประกอบด้วยกู๊ พิมเสน กำยาน อย่างละ ๒ จันทน์ขาว จันทน์แดง ปลาส้า มะพร้าวตั้ง ๖ ลูก มะพร้าวห่าม ๖ ลูก กล้วยตั้ง ๔ หวี กล้วยห่าม ๘ หวี ควาง ๓ มู หลัว ๓ หาบไว้ที่แต่ง พริกน้อย ๓๐๐ พริกห่อ ๓๐๐ ขิง ๓๐๐ หัวบั่ว ๓๐๐ เทียม ๓๐๐ เหมี้ยง ๓๐๐ หัวเผือก ๑ ไห หัวมัน ๑ ไห ถั่ว ๑ ไห ลูกเดือย ๓ ช่อ ข้าวหมาก ๓ ห่อ หญ้าช้าง ๓ หมวด นวด ๓ ตอง ขันหมาก ๓ ขัน ข้าวตอกดอกไม้ ๓ แถว เทียนน้อย ๖๐ เล่ม เทียนค่าคิงเจ้าหลวงเมืองน่าน ๓ เล่ม แล้วนำขี้ผิ้งมาปั้นเป็นรูปคน ๖๐ คน ช้าง ๒๕ เชือก ม้า ๓๐ ตัว สิงห์ ๖ ตัว ลวง ๖ ตัว ไก่ ๖ ตัว ควาย ๖ ตัว และเรือ ๖ ลำ[45]

๕. อารักษ์หลวงช้างเผือก

วันแก้มเลี้ยงอารักษ์หลวงช้างเผือกใช้เงิน ๓๑๕ เงิน เจ้าหลวงเมืองน่านมีของฝากไปต้อนรับอารักษ์หลวงช้างเผือกที่โรงไชย มีเทียน ๒ คู่ หมาก ๒ ขด มะพร้าว ๒ ตั้ง เหล้าพัน น้ำจันทน์โภชนะอาหาร และข้าวตอกดอกไม้[46]

เครื่องมิ่งเมืองแก้มเลี้ยงอารักษ์หลวงเจ้าช้างเผือก พระญาเจ้าตนพ่อประกอบด้วย ควายเขาเงินเขาคำ ๑ คู่ ต้นปูนเงิน สลอบเงิน ซองพลูนาก ช้อน ซองพลูงา อูบนวดเงิน ขันดี สะโตกหาง ผ้าเทศ เสื้อเทศ เสื้อมังรุ่ง ผ้ากาสา ผ้าท่อน สาดหวาย และสาดเยียนแขบแดง สิ่งละ ๑ อย่าง ไม้ถู่นาก ๑ คู่ ไม้ถู่เงิน ๑ คู่ ผ้าขาว ๑ ฮำ

เครื่องอาสนะพระญาเจ้าตนพ่อ มีสาดอ่อน ๑ ผืน สาดหวาย ๑ ผืน สะลีแฮ และหมอนผา

---

[45] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑๗ – ๑๑๙.

[46] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๗.

เครื่องแก้มเลี้ยงพระญาเจ้าตนลูก ประกอบด้วยต้นปูนนาก สลอบนาก ช้อนนาก อูบนวดนาก ซองพลูงา สาดเยียนแขบแดง สาดหวาย ผ้าเทศ เสื้อเทศ ผ้ากาสี และขันหมาก สิ่งละ ๑ อย่าง สีนาด ๑ คู่ หลี้เงิน ๑ คู่ หอก ๑ ด้าม ดาบเชลยเขี่ยวเงิน ๑ คู่ ผ้าขาว ๑ ฮำ ผ้าแดง ๒ ฮำ ผ้ากั้งเทศ ๑ ผืน และสะโตกหาง ๑ ลูก

อาสนะพระญาเจ้าตนลูก มีสาดอ่อน ๑ ผืน สาดหวาย ๑ ผืน สะลีแฮแดง หมอนผาแฮสะกา ๑ ลูก ผ้าท่อน ๓ ผืน

เตรียมเครื่องให้นางพี่ที่นั่ง (ร่างทรง) อารักข์หลวงเจ้าช้างเผือก มีซ้าป๊อมหาง ๑ ลูก เสื้อกาสา ๑ ผืน ซิ่นทะเลี่ยม ๑ ผืน ผ้าใบกาสา ๑ ผืน มีดน้อยเขี่ยวเงิน ๑ ด้าม และต้นปูนเงิน ๑ ต้น[47]

๖. อารักษ์หลวงมิ่งเมือง

อารักษ์หลวงมิ่งเมืองแต่โบราณอยู่มุมด้านหลังวัดมิ่งเมือง จนกระทั่ง พ.ศ.๒๕๒๘ ได้ย้ายเข้ามาไว้ภายในวัดมิ่งเมือง มีราชประเพณีว่าเมื่อท้าวพระญาองค์ใดมาครองเมืองน่านครบ ๓ ปี ให้ตั้งหลักมิ่งเมือง (หลักมิ่ง) หรือปลูกมิ่งดเมือง เครื่องแกล้มเลี้ยงมิ่งเมืองให้เจ้านายขุนนางจัดให้ครบอย่าให้ขาด ประกอบด้วยเบี้ย ๑,๓๐๐ เหล้าพัน

ตั้งช่างสับผู้ทำหน้าที่ฆ่าควายแก้มเลี้ยงมี ๒ ขัน เมื่อจะตั้งหลักมิ่งเมืองและแกล้มเลี้ยงมิ่งเมืองให้แต่งนายแถวเอาสมบัติมาไว้แก่ขุนเมือง ให้ตั้งเครื่องแก้มน้อยหันหน้าลงท่าเรือแม่น้ำน่าน เมื่อจะอัญเชิญอารักษ์หลวงมิ่งเมืองที่ลงนางพี่ (ประทับร่างทรง) ลงจากโรงไชยแห่แหนเป็นขบวนไปท่าเรือ ให้มีเทียนเงิน ๓ คู่ เทียนนาก ๓ คู่ ข้าวตอกดอกไม้ หมาก ๓ ขด มะพร้าว ๓ ตั้ง เหล้า ๓,๐๐๐ เมื่อถึงท่าเรือให้แกล้มน้อยที่นั้นในคืนนั้น ถึงรุ่งเช้าจึงลำดับเรือแห่ล่องแม่น้ำน่าน ประกอบด้วยเรือตนลูกเจ้าพระญาแพนลงก่อนอันดับแรก พะทีนเรือผ้าแดง ช่อแดง ๒ ผืน ถัดมาเรือของเจ้าพระญาตนพ่อล่องลงพะทีนเรือผ้าขาว ช่อสีขาว ๑ ผืน เรือขุนเมืองตาม เรือหมู่นายแถวตาม และเรือเหล้า เดิมให้ล่องถึงเมืองแล้วให้ล่องกลับด้วยเรือเปล่า เอาเครื่องแกล้มน้อยมารับที่ผาซะล้าน ๑ คืน ซึ่งใกล้จะถึงเวียง รุ่งเช้าจึงจัดพนักงานแหนแห่ ประกอบด้วยหอก ดาบ ลาอะม็อก สีนาด หน้าไม้ พูลุ ลาภา ปี่ห้อ แตรเหิน ฆ้องกลอง ปี่เสพ พาทย์พิณ เครื่องท้าวพระญา (เครื่องราชกกุธภัณฑ์) มาต้อนรับเอาอารักษ์หลวงมิ่งเมืองที่ผาซะล้านแห่ล่องลงถึงโรงไชยหยุดพักอยู่นอกเวียงแล้วคณะที่แห่เดินทางกลับช่วงค่ำ เจ้าต่อขุนมอบหมากพลูเหล้ายาให้คณะแห่ทุก

---

[47] “พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)” อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๑.

คน พักอยู่นอกเวียง ๒ คืน เจ้าต่อขุนก็มาอัญเชิญอารักษ์หลวงมิ่งเมืองเข้าสู่โรงไชย (หอสาน) ภายในเวียง

ช่วงเย็นแต่งแกล้มอารักษ์หลวงมิ่งเมืองที่โรงไชย เจ้าหลวงเมืองน่านจัดให้ขุนเมืองที่ไปแห่อารักษ์เจ้ากลับเข้าเวียง มีข้าวตอกดอกไม้ และเทียน ๓ คู่ เครื่องแกล้มเลี้ยงมีข้าวแก้วหมื่นน้ำ ข้ามกุ่มหมื่นน้ำ ข้าวราชารสหมื่นน้ำ หน่อกล้วยตีบน้อย หน่อกล้วยตีบคำ และหน่อกล้วยจันทน์ อย่างละ ๑ หน่อ เงินใส่ขันข้าวตอก ๓๐๐ กู้พิมเสนชนักกำยานจันทน์ เทียนน้อย ๖๐ เล่ม เทียนค่าคิงเจ้าหลวงน่าน ๘ เล่ม เทียนค่าคิงของเจ้านายราชตระกูลทุกองค์องค์ละ ๑ เล่ม หอก ดาบ ลา หน้าไม้ และสีนาด อย่างละ ๓ ด้าม แพน ๑ คู่

ขันหมากจัดแต่ง ๓ ขัน ขันเก๊ามีต้นปูนทองคำ อูบนวดทองคำ ซองพลูทองคำ ช้อนทองคำ แป่งเหล้าทองคำ ปากกำเหล้าทองคำ และควายเขาคำ ๑ คู่ ขันกลางมีต้นปูนนาก แป่งเหล้านาก กำเหล้านาก ๓ กำ ขันปลายมีต้นปูนเงิน อูบนวดเงิน ซองพลูเงิน กำเหล้าเงิน ๓ กำ สลอบลายเงิน แป่งเหล้าเงิน ช้อนเงิน ผ้าปกขัน ๓ ผืน ผ้าเช็ดหน้า ๓ ผืน

ขันหมากรั้งโรง ๓ ขัน ภายในใส่ต้นปูนงา ๓ ต้น ซองพลูงา ๓ ใบ อูบนวดงา ๓ ใบ ถ้วยงาใส่หมาก ๓ ใบ น้ำต้นตั้งรั้งโรงมีน้ำต้นดิน ๓ ต้น และน้ำต้นที่เครื่องแกล้มอีก ๓ ต้น[48]

๗. อารักษ์หลวงกว้านจ่า

เจ้าหลวงเมืองน่านประทานให้เอาเงินในเล้ม (คลัง) ของเมืองใช้จ่ายแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงกว้านจ่า ๑๐๐ เงิน เครื่องแกล้มเลี้ยงมีหมู ๑ ตัว ไก่ ๒ คู่ เหล้า ๖,๐๐๐ หมากตั้งหมื่น เทียน ผ้าแดง ๒ ฮำ ผ้าขาว ๒ ฮำ สาดหวาย ๑ ผืน น้ำต้นดิน ข้าวสาร ๕,๐๐๐ และพลู[49]

๘. อารักษ์หลวงเจ้าหอเหนือ

อารักษ์หลวงเจ้าหอเหนือหรืออารักษ์หลวงบ่อน้อง แกล้มเลี้ยงในเดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ เครื่องมิ่งเมืองแกล้มเลี้ยงอารักข์บ่อน้องเป็นเครื่องมิ่งเมืองมีดังนี้ ผ้าท่อน เสื้อกาสา ผ้าลวาดราวยาว ๑ วา ผ้าพอกหัวเหลือง สาดหวาย สาดเยียนแขบแดง ขันหมาก ต้นปูนเงิน อูบนวดเงิน ซองพลูเงิน ช้อนเงิน แป่งเหล้าเงิน น้ำต้นดิน กวมน้ำต้นเงิน ผ้าปกขัน เจียกเบ้อ อูบข้าว วี บอกบด

---

[48] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑๓ – ๑๑๕.

[49] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๗.

หมากเงิน สิ่งละ ๑ อย่าง ไม้ถู่เงิน ๑ คู่ กำเหล้าเงิน ๒ ออม เหล้าพันน้ำ ๓ ลูก สะโตกหางมีต่างตอง ๑ คู่ และถ้วย ๑๕ ใบ [50]

๙. อารักษ์หลวงเจ้าตนน้องหอพระโคน

เครื่องแก้มอารักษ์หลวงเจ้าตนน้องหอพระโคน ประกอบด้วยผ้าท่อน เสื้อกาสา ผ้าลวาดราวยาว ๑ วา สาดหวาย สาดเยียนแขบแดง ขันหมาก ต้นปูนเงิน อูบนวดเงิน ซองพลูเงิน ผ้าปกขัน ช้อนเงิน สลอบเงิน แป่งเหล้าเงิน น้ำต้นดิน กวมน้ำต้นเงิน ตีนน้ำต้นเงิน เจียกเบ้อเงิน และอูบข้าว สิ่งละ ๑ อย่าง ไม้ถู่เงิน ๑ คู่ ปากกำเหล้าเงิน ๒ ออม เหล้าพันน้ำ ๓ ลูก สะโตกหางมีต่างตอง ๒ ใบ และถ้วย ๑๕ ใบ[51]

๑๐. อารักษ์หลวงอาชญานางหอใต้

เครื่องแก้มอารักษ์หลวงอาชญานางหอใต้ ประกอบด้วยซิ่นท่อน เสื้อกาสา ผ้าลวาดราวยาว ๑ วา ช้อง แว่นแยง หวี เหล้าพันน้ำ สาดหวาย สาดเยียนแขบแดง เจียกเบ้อ และอูบข้าว สิ่งละ ๑ อย่าง ขันหมาก ต้นปูนเงิน อูบนวดเงิน ซองพลูเงิน แป่งเหล้าเงิน น้ำต้นดิน กวมน้ำต้นเงิน ตีนน้ำต้นเงิน ผ้าปกขัน และสะโตกหางมีต่างตอง อย่างละ ๑ คู่ ปากกำเหล้าเงิน ๒ ออม ไม้ถู่เงิน ๒ คู่ และถ้วย ๑๕ ใบ[52]

๑๑. อารักษ์หลวงแสนหาญ

เครื่องแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงแสนหาญ มีผ้าท่อน เสื้อแรดอกหลาย ขันหมาก ต้นปูนเงิน อูบนวดเงิน ซองพลูเงิน ช้อนเงิน สลอบ แป่งเหล้าเงิน ออมเหล้าพันน้ำ น้ำต้นดิน กวมน้ำต้นเงิน

---

[50] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๕.

[51] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๖.

[52] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๖.

ผ้าส่ายลาย ผ้าปกขัน สะโตกหางมีต่างตอง อูบข้าว วี และเบ้ายาเขี่ยวทองคำ สิ่งละ ๑ อย่าง ไม้ถู่เงิน ๑ คู่ และถ้วย ๑๕ ใบ

เครื่องหมอเทียม (ร่างทรง) มีขันหมาก ๑ ขัน ต้นปูนเงิน ๑ ต้น แป่งเหล้าเงิน ๑ ใบ[53]

๑๒. อารักษ์หลวงบ่อมาง

อารักษ์หลวงบ่อมางเป็นบ่อเกลือ อยู่ที่เมืองบ่อเกลือ (อำเภอบ่อเกลือ จังหวัดน่าน) ในเอกสารตำนานระบุว่าแกล้มเลี้ยงในเดือน ๘ ดับ (เดือน ๘ แรม ๑๕ ค่ำ) เครื่องมิ่งเมืองแกล้มอารักษ์หลวงบ่อมางเจ้าหลวงเมืองน่านประทานให้ มีหมากสามหมื่น เบี้ยหมื่นห้าพัน ขี้ผึ้ง ๓,๐๐๐ สีสาย ๓๐๐ เทียนคำ เทียนเงิน อย่างละ ๑ คู่หนัก ๑๐๐ กู๊ ๑๑ จันทน์ ๒๐ พริกน้อย ๒๐๐ ผ้าขาว ๑ ฮำ ควาย ๑ ตัว หมู ๑ ตัว หมา ๑ ตัว ไก่ มะพร้าว เหล้า ข้าว

เครื่องแกล้มอาราธนาอารักษ์หลวงบ่อมาง มีขี้ผึ้ง ๑๕๐ หมากห้าพัน และสีสาย ๑๕๐

เครื่องแกล้มบ่นับเอาในราชสมภาร คือ เครื่องแกล้มเลี้ยงของชาวเมืองร่วมกัน มีขี้ผึ้ง ๑,๐๐๐ น้ำ เทียน ๓ คู่ หมาก ๓,๐๐๐ มะพร้าว ๓ คู่ กู๊ ๑๐ จันทน์ ๑๐๐ น้ำเฝ่า ๑๐๐ น้ำลูก ๑๐๐ น้ำแกล้มไม่จำกัด เทียนเล่มหนัก ๑๐ มี ๓ คู่ ขี้ผึ้ง ๕๐๐ หมาก ๓๐๐๐ ผ้าขาว คู่ผ้าแดงอย่างละ ๑ คู่ และมะพร้าว ๓ คู่[54]

เครื่องแกล้มพระญาเจ้าตนลูกเก๊า มีหมอน สะลี ขันหมาก ต้นปูนเงิน ผ้า เสื้อ สาดแขบแดง ช้อน อูบนวดเงิน ซองพลูเงิน น้ำต้นดิน ไม้จิ้มเขี้ยวเงิน ไม้ถู่เงินปากแง่ม ไม้ควักขี้หูเงิน และวี สิ่งละ ๑ อย่าง ปากกำเหล้าเงิน ๑ คู่ และสลุงเงิน ๑ คู่[55]

---

[53] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๗.

[54] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๗.

[55] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๘.

๑๓. อารักษ์หลวงป่าเหมี้ยง

เครื่องแกล้มอารักษ์หลวงป่าเหมี้ยง มีเงิน ๒๒ เงิน ขี้ผึ้ง ๑๐๐ น้ำ เกลือ ๑,๐๐๐ น้ำ หมาก ๒,๐๐๐ และจันทน์กลีบ ๑๐ ปั้น[56]

เส้นแกล้มมิ่งเมืองของอารักษ์หลวงป่าเหมี้ยง มีดาบ สีนาด ต้นปูนตองดำแขบปากเงิน ซองพลูเงิน สลอบเงิน สลุงเงิน สาดเยียนแขบแดง ผ้าเทศ กู๊ และจันทน์ สิ่งละ ๑ อย่าง อูบเหมี้ยงเงิน ช้อนเงิน ไม้ถู่เงิน ปากกำเหล้าเงิน และส้อมดอกไม้เงิน อย่างละ ๑ คู่ ควาย ๑ หลัง (ตัว) เงินใส่ขัน ๑๐๐ เงิน เบี้ยหมื่น และหมากหมื่น

เครื่องแห่แหน มีพาทย์ ๑ โรง และปี่เสพ ๑ ชุม

เครื่องแกล้มเลี้ยงอีก ๑ สำรับ มีข้าวจ่ายหมื่น เหล้าเด็ด ๒,๐๐๐ กุบสัพพะเหลียว ๑ ใบ ขันหมาก ๒ ลูก สะโตกหาง ๑ ใบ ผ้าขาว ๑ ฮำ ผ้าแดง ๑ ฮำ น้ำต้นดิน ๑ ลูก วีกำมะลอ ๑ ใบ เทียนใส่ขันเล่มบาท ๔ คู่ หมาก ๔ ขด หมากจ่าย ๔ หัว ขี้ผึ้ง ๒,๐๐๐ และเกลือ ๒,๐๐๐

ครัวนางพี่ที่นั่ง (ร่างทรง) ป๊อมหาง ๑ ลูก ต้นปูนเงิน ๑ ลูก มีดน้อยเขี่ยวเงิน ๑ คู่ วีพับจีบ ๑ ด้าม ผ้าใบกาสา ๑ ผืน ซิ่น ๑ ผืน เสื้อ ๑ ผืน เสื้อเทศ ๑ ผืน และสาดหวายเปลือย ๑ ผืน[57]

๑๔. อารักษ์หลวงท้าวขาก่าน

ท้าวขาก่าน เดิมเป็นเจ้าเมืองฝางแล้วมาเป็นเจ้าเมืองน่านระหว่าง พ.ศ.๒๐๑๗ - ๒๐๒๐ ได้เป็นผู้สร้างพระธาตุแช่แห้ง[58] เมื่อสิ้นชีวิตได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นอารักษ์หลวงท้าวขาก่าน มีเครื่องแกล้มประกอบด้วย เหล้าหมื่น ข้าวหมื่น เกลือพันน้ำ พริก ๕๐๐ ขิง ๕๐๐ หัวบั่ว ๕๐๐ หัวเทียม ๓๐๐ พริกน้อย ๓๐ ผึ้ง ๕๐๐ หมาก ๕ หัว พลู ๑,๐๐๐ กู๊จันทน์ ผ้าขาว ๑ ฮำ ผ้าเทศ ๑ ผืน ผ้าโพกหัว ๑ ผืน วีกำมะลอ ๑ ด้าม ขัน ๔ ลูก ต้นปูนเหลือง ๑ ต้น ต้นปูนขาว ๓ ต้น สลอบขาว ๑ ใบ สลอบเหลือง ๑ ใบ อูบนวดเงิน ๓ ลูก อูบนวดเหลือง ๑ ลูก

---

[56] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๗.

[57] “พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)” อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๙ – ๑๔๐.

[58] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕ และ ๑๗.

มะพร้าวแก่ ๔ ลูก สะโตก ๔ ใบ สาดหวาย ๔ ผืน สาดอ่อน ๑ ผืน สลุง ๔ ใบ น้ำต้นดิน ๒ ลูก กล้วย ๒ ต้น อ้อย ๒ เล่ม หอก ดาบ ลา ควาย ๑ หลัง (ตัว) และจำยาม (ไก่) ๒ คู่[59]

๑๕. อารักษ์หลวงพระญาเจ้าเบือแพ่

เครื่องอาสนะพระญาเจ้าเบือแพ่เจ้า มีผ้ากาสา อูบนวด ต้นปูนตองดำ สาดอ่อน สาดหวาย สะลีผ้าแดง ผ้ากาบแซงซ่ำ เสื้อนีพาแดงน่าน และสาดหวาย สิ่งละ ๑ อย่าง หมอนแดง ๒ ลูก เบี้ยตั้งสามหมื่น ผ้าขาว ๓ ฮำ

เครื่องแกล้มคอ ๓ ผืน สะโตก ๓ ลูก ควาย ๑ หลัง (ตัว) ด้วง (หมู) ๑ ตัว ด้าม (หมา) ๑ ตัวพบเห็นที่ไหนให้จับเอาที่นั้น จำยาม (ไก่) ๖ คู่ ผักนึ่ง ปลาส้า หมากเขือส้า พริกน้อย ๓ ห่อห่อละ ๑๐๐ พริกห่อ ๕๐๐ หัวบั่ว ๓๐๐ ขิง ๕๐๐ เกลือ ๕๐๐ ข้าวจ้าว ๑,๐๐๐ ข้าวหัวหมื่นห้าพัน ข้าวครัวสามหมื่น ข้าวช้างม้า ๓,๐๐๐ งา ๑ ขัน ไข่ ๖ ฟอง ไข่เป็ดจีน ๓ แผ่น อ้อย ๙ ท่อน หญ้าช้าง ๓ หมวด นวด ๓ ตอง เหมี้ยง ๓๐๐ เหล้าจ่ายสามหมื่น เหล้าเด็ดหมื่นห้าพัน เหล้าปอน ๗,๕๐๐ เหล้าไห ๓ ไห กล้วยตั้ง ๓ หวี มะพร้าว ๓ ลูก มะพร้าวห่าม ๖ ลูก หลัวครัว (ฟืน) ๙ หาบ หลัวโคน ๖ แบก ขวาน ๑ ด้าม ผ้าขาว ๑ ผืน พอกหัวช้างสับ อ่าง ๑ ลูก กระด้ง ๑ ใบ หม้อ ๓ ลูก ไห ๓ ลูก น้ำถุ้ง ๓ ลูก กระบวย ๓ ลูก และป้าก ๓ คัน

เครื่องแกงแค มีหยวกกล้วย ๓ ท่อน ข่า ๙ ปม หนัง ๓ แผ่น ปลาร้า ๓๐๐ ข้าวคั่ว พลูนก ตะไคร้ ใบวัว และชะอม[60]

๑๖. อารักษ์หลวงบ่อเหล็กอวน

บ่อเหล็กเมืองอวน ปัจจุบันอยู่ในเขตตำบลอวน อำเภอปัว จังหวัดน่าน เครื่องแกล้มอารักษ์หลวงบ่อเหล็กอวน มีเงิน ๕๐ เงิน เสื้อแฮ ๑ ผืน ซิ่นเทศ ๑ ผืน ผ้าใบกาสา ๒ ผืน แว่น ๑ คัน เบี้ย ๑,๐๐๐ หมาก ๑,๐๐๐ และเกลือ ๑,๐๐๐[61]

---

[59] “พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)” อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๔๐.

[60] “พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)” อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑๖ – ๑๑๗.

[61] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๗.

๑๗. อารักษ์หลวงบ่อเหล็กเคียน

เครื่องแกล้มบ่อเหล็กเคียน มีหมู ๑ ตัว เบี้ย ๕๐๐ หมาก ๔ ขด เทียน ๔ คู่ เหล้า ๕๐๐ มะพร้าว ๔ ลูก ผ้าขาวผ้าแดงอย่างละ ๑ วา รวมเงินแก้มเลี้ยงทั้งหมด ๓๒๕ เงิน[62]

๑๘. อารักษ์หลวงแก่ง

เครื่องแกล้มอารักษ์หลวงแก่ง มีมะพร้าว ๔ ลูก เหล้า ๔,๐๐๐ ไก่ ๔ คู่ เทียน ๘ คู่ หมาก ๑ หัว เกลือ ๑,๐๐๐ และดอกมะพร้าว ๑ ช่อ[63]

๑๙. อารักษ์ผีหอหลวง

อารักษ์ผีหอหลวง หรือ ผีหลวง เป็นผีปู่ย่าประจำราชตระกูลของเจ้านายภายในราชวงศ์ของเมืองน่าน ไม่ปรากฏบันทึกช่วงเวลา วิธีการ และเครื่องแกล้มเลี้ยงประจำในแต่ละปี แต่มีการกล่าวถึงเมื่อมีการผิดผีของเจ้านายในราชตระกูล จะต้องทำพิธีแกล้มเลี้ยงผีหอหลวง ดังปรากฏหลักฐานในอาณาจักรหลักคำ กฎหมายของเมืองนครน่านกล่าวว่า *"...คันว่าในราชกระกูลเข้าในผีหอหลวง ซ้ำหื้อได้แปลงผีหลวงแถม ๒๕๐๐ ธ็อก ขุนกินย่าต่อกึ่ง..."*[64]

อารักษ์หลวงเมืองน่านองค์ต่างๆ เมื่อมีการแห่แหนอัญเชิญผ่านนางพี่ที่นั่ง หรือแห่ประโคมในไรงไชย มีเครื่องแหนแห่อารักษ์หลวง ประกอบด้วย สีนาด ๒ กระบอก ดาบเชลยเขี่ยวเงิน ๓ ด้าม หอกไชย ๑ ด้าม กลองสะบัดไชย ๑ วง ฆ้อง ๑ ลูก พาทย์ ๑ โรง และปี่เสพ ๑ ชุม และมีความเชื่อว่าต้องมีซอดาดน่าน หรือ ซอดาด ในพิธีแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงเมืองน่าน มีอารักษ์หลวงเจ้าพระญาปัวเป็นเก๊า ถ้าไม่ซอทำนองนี้จะไม่มาลงนางพี่ที่นั่ง (ไม่เข้าประทับทรง)[65]

---

[62] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๗.

[63] อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธน คำแปง (ปริวรรต), **พื้นนาเมืองน่านและคาวทางเมืองน่าน ต้นฉบับวัดหัวข่วง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน**, (เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๒๘), หน้า ๗.

[64] "อาณาจักรหลักคำ" อ้างในภูเดช แสนสา, **คร่าว กฎหมาย จารีต ตำนาน หลักฐานทางประวัติศาสตร์ล้านนา**,(เชียงใหม่ : แม็กซ์พริ้นติ้ง, ๒๕๕๖), หน้า ๔๘.

[65] "พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)" อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๗.

การแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงก่อนเข้าเสวยเมืองน่านของกษัตริย์หรือเจ้าเมืองน่าน

กษัตริย์หรือเจ้าหลวงองค์ใหม่จะเข้าเสวยเมืองน่าน มีจารีตต้องให้แกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงเจ้าพญาปัวก่อนจะเข้าเวียงไปประทับในคุ้มหลวงหอคำ เริ่มต้นโดยการให้ประทับชั่วคราวอยู่ที่แห่งหนึ่งนอกเมืองก่อน แล้วจัดแต่งเทียนเงิน ๓ เล่ม เทียนทองคำ ๓ เล่ม เทียนนาก ๓ เล่ม ข้าวตอกดอกไม้ ๓ ขด มะพร้าว ๓ ตั้ง เหล้า ๓ ออม และผ้าขาว ๓ ฮำ ไปแกล้มเลี้ยงที่โรงไชยหอสานหลวงเมืองปัวก่อนแล้วจึงเสด็จเข้าเมือง ประทับชั่วคราวอยู่แห่งหนึ่งภายในเมือง แล้วแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงเจ้าพระญาปัวที่เมืองปัวอีกครั้ง มีหมูปิ้ง ๑ ตัว เทียนเงิน ๓ เล่ม เทียนทองคำ ๓ เล่ม และเหล้า ๓ ออม หลังจากนั้นจึงเข้าประทับอยู่ภายในเวียง (กำแพงล้อม)

เมื่อประทับภายในเวียงให้จัดแต่งเทียน ๓ คู่ ข้าวตอกดอกไม้ หมาก ๓ ขด มะพร้าว ๓ ตั้ง และเหล้า ๓ ออม ขึ้นแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงที่โรงไชยหอสานภายในเวียงแล้วจึงขึ้นประทับอยู่คุ้มหลวงหอคำ เมื่อเสวยเมืองครบ ๓ ปีให้ "แกล้มประตูมิ่งเมือง" ตั้งเครื่องแกล้มเลี้ยงใหม่ทุกอัน และเมื่อเสวยเมืองครบอีก ๓ ปี ให้แกล้มอ่ายเมือง ถึงเดือนเจี๋ยงเดือนยี่ก็ให้จัดแต่งแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวงเจี๋ยง (แกล้มเจี๋ยง) ทุกปี [66]

บทบาทของคนการบวกตออารักษ์เจ้า

กษัตริย์หรือเจ้าหลวงเมืองน่านได้มอบข้าคนให้เป็น "บวกตออารักษ์" พร้อมตั้งหัวหน้าเป็น "แก่บวกตออารักษ์" มีชาวการ ๒ คน ชาวป่วยเมือง ๒ คน ทำหน้าเก็บบวกตอป่าวประกาศพร้อมกับออกหลาบให้กับบวกตออารักษ์ทุกคน เพื่อไม่ให้ถูกเกณฑ์ *"เอาหญ้าช้างหญ้าม้า เสียริบไรไพร่เมือง ดอกไม้เงินคำ อยู่มื้อทือครัว ส่งน้ำค่ำคราว บ่หื้อออกจากนอกบ้านเมือง"* คนกลุ่มนี้เมื่อเกิดศึกสงครามก็ไม่ให้ออกรบ ยามปกติก็ให้เข้าไปอยู่กับท้าวพญาในเมืองน่าน ไม่ให้ออกนอกเมืองไปไหน บวกตออารักษ์ทุกคนไม่ให้เสียภาษี เจ้าหลวงเมืองน่านจะให้มีบัญชีไว้กับตัวทุกคน

การแกล้มเลี้ยงอารักษ์หลวง จะมีผู้ทำหน้าที่ "การอารักษ์เจ้า" ประกอบด้วย จ้ำข้าว ตั้งข้าว ล่ามแกล้ม ช่างสับ ตักแกง ปิ้งชิ้น กวานเหล้าน้ำ กวานเหล้าส่า พันโรง โยงผ้า พันน้ำ พันผึ้ง พันเหล้าปอน พันแต่งแก้วควาย ถวายของป่า ช่างฆ้อง ช่างกลอง ช่างปี่ซ้าย ช่างปีขวา ช่างยิ้ง ช่างแพน และช่างเสพ [67]

การเป็นบวกตออารักษ์นอกจากกษัตริย์หรือเจ้าหลวงเมืองน่านมอบประทานไว้ ยังเกิดจากข้าคนบ่าวไพร่ของเจ้านายขุนนางหนีหลงทางเข้ามาในเขตแดนอารักษ์ หรือตั้งใจหลบหนีเข้ามาพึ่งใน

---

[66] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๖๖ - ๖๗.

[67] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๖๘.

แดนอารักษ์เมือง ก็ให้เป็นคนบวกตออารักษ์ทั้งหมด ห้ามกลับคืนหรือมาทวงเอาคืน เขตแดนอารักษ์เมืองน่านมีกำหนดไว้ ดังนี้ ทิศใต้ถึงน้ำคูน ตะวันตกถึงศาลาบ่อส้ม ศาลาน้ำพาง ทิศเหนือถึงต้นศรีจอมของถึงสบน้ำ ทิศตะวันออกถึงนาเพาผาลา เมื่อบวกตอข้าผีอารักษ์เกิดลูกกลางตออารักษ์เจ้า ลูกที่เกิดมาหากอยากออกจากการเป็นบวกตอข้าผีอารักษ์ ให้หาเงินมาไถ่มีค่าตัว คือ ผู้ชาย ๓๐๗ บาทเฟื้อง และ ผู้หญิง ๔๐๗ บาทเฟื้อง เมื่อเอามาไถ่เงินจำนวน ๓๐๐ และ ๔๐๐ เป็นส่วนของบวกตออารักษ์ อีก ๗ บาทเฟื้องเป็นส่วนของผู้เฒ่าผู้แก่ในบวกตออารักษ์ได้กิน[68] ปัจจุบันบวกตอข้าผีอารักษ์หลวงเจ้าพระญาปัวที่ดูแลโรงไชยยังมีการสืบทอด คือ บ้านแก้ม (ภายหลังแยกออกมาตั้งหมู่บ้านสวนดอกและบ้านไร่รวงทอง ตำบลวรนคร อำเภอปัว จังหวัดน่าน) โรงไชยและหมู่บ้านตั้งอยู่ภายในเวียงปัว[69]

การสร้างโรงไชยและโรงต่างๆ ของอารักษ์หลวง

จารีตการสร้างโรงไชยให้ผีอารักษ์หลวงเจ้าพระญาปัว มาจากพระญาครานเมืองได้สร้างโรงไชยถวายให้พระญาไสยก ผู้เป็นราชบิดาที่เมืองปัว (พระญาไสยก ราชบุตรพระญาเกล้าเกลื่อน ราชนัดดาขุนคำฟอง ราชปนัดดาพระญาภูคา) ตั้งแต่นั้นมาผู้ใดได้เสวยเมืองน่านก็เป็นธรรมเนียมต้องมาสร้างหรือบูรณะโรงไชยอารักษ์หลวงเจ้าพระญาปัว อันเป็นที่สถิตของดวงพระวิญญาณกษัตริย์ตั้งแต่พระญาไสยกมาจนถึงพระญาผาแสง กษัตริย์แคว้นน่านในราชวงศ์ภูคา (ปัว) พระองค์สุดท้าย โดยดวงพระวิญญาณกษัตริย์ทุกพระองค์เป็นอารักษ์หลวงบริวารของพระญาไสยก *“...ท้าวพระญาอันกินเมืองน่าน ตั้งแต่พระญาสรีจันท์ตราบเถิงพระญาผาแสง หากเปนปริวารแก่พระญาไสยกซู่ตนแล...”* [70]

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานกล่าวถึงไม้ส่วนประกอบต่างๆ ที่ใช้สร้างโรงไชยอารักษ์หลวงเจ้าพระญาปัว มาจากการร่วมกันจัดหามาสร้าง อันแสดงถึงการมีส่วนร่วมของคนทั้งในแว่นแคว้นนครน่าน ได้แก่

เมืองปัว เป็นหลักของการสร้าง จัดหาเสา ๑ ต้น แป ๑ เล่ม ตง ๑๕ เล่ม เจนขูบ ๖ เล่ม เจนน้อย ๑๐ เล่ม และคา ๑๕ ไพ

เมืองควาง เสา ๑ เล่ม แป ๑ เล่ม โย ๑ คู่ เจน ๑๑ เล่ม และคา ๑๕ ไพ

เมืองงิม เสา ๑ เล่ม แป ๑ เล่ม และเจน ๑๐ เล่ม

---

[68] “พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)” อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒๑.

[69] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๖๗ - ๖๘.

[70] สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต), **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙), หน้า ๖๔ – ๖๕.

เมืองโพงและเมืองอวน ปิง ๑ เล่ม ตง ๒ เล่ม และแวง ๑ เล่ม
เมืองย่างและเมืองยม เสา ๑ เล่ม แป ๑ เล่ม ยัว ๑ คู่ กลอน ๖ เล่ม และคา ๑๐ ไพ
เมืองบ่อเกลือ (บ่อมาง) นาต้น ซะว้า และซะพัน เสา ๓ เล่ม คะแล ๑ คู่ และเจน ๒๐ เล่ม
บ้านแขม กลอน ๑๐ เล่ม
เมืองยอดและเมืองยาว เสา ๑ เล่ม แป ๑ เล่ม และเจน ๑๐ เล่ม
เมืองควน เสา ๑ เล่ม เจน ๒๐ เล่ม และกลอน ๔ เล่ม
เมืองเชียงม่วน เสา ๑ เล่ม ตูรู้ ๒ เล่ม ดั้ง ๓ เล่ม และยัว ๑ คู่
เมืองลี เสา ๑ เล่ม แป ๑ เล่ม เจน ๑๕ เล่ม คา ๑๗ ไพ และคะแล ๑ คู่
เมืองแงง เจนกูบ ๖ เล่ม แป้นพนัก ๘ แผ่น ตง ๕ เล่ม แวง ๑ เล่ม
บ้านซะกึน แปจีนม้า ๒ เล่ม แวง ๑ เล่ม ขื่อ ๑ เล่ม
บ้านซะเกินและบ้านซะพราง เสา ๑ เล่ม ปิงยาว ๑ เล่ม แม่ขั้นได ๖ เล่ม
เมืองปอนและเมืองงอบ เสา ๑ เล่ม ขื่อ ๑ เล่ม กลอน ๖ เล่ม
บ้านซะม้า ปิง ๑ เล่ม แวง ๑ เล่ม ขื่อ ๑ เล่ม เจน ๑๖ เล่ม และคา ๕ ไพ
เมืองเชียงกลาง เสา ๑ เล่ม ขื่อ ๑ เล่ม แวง ๑ เล่ม คะแล ๑ คู่ ตง ๖ เล่ม
เมืองปง เสา ๑ เล่ม ขื่อ ๑ เล่ม แวง ๑ เล่ม และเจน ๘ เล่ม
เมืองเปือ เสา ๑ เล่ม แป ๑ เล่ม แวง ๑ เล่ม และกลอน ๓ เล่ม
เมืองสะเอียบ เสา ๑ เล่ม แวง ๑ เล่ม ตูรู้ ๒ เล่ม และเจน ๖ เล่ม

เมื่อจะเริ่มสร้างโรงไชยอารักษ์หลวงเจ้าพระญาปัว เจ้าหลวงเมืองน่านจะให้นายแถวที่ตั้งอยู่ตออารักษ์ไปแจกเส้นไม้ (เกณฑ์ไม้) มาจากหัวเมืองและบ้านต่างๆ แล้วให้ชาวพ่อเมืองสร้างโรงไชยที่ต้นแก้ว ชาวตออารักษ์ให้สร้างตูบแถว ตูบนางพี่ที่นั่ง และตูบครัว พร้อมกับขัดราชวัตรล้อมรอบโรงไชย ให้ชาวอารักษ์สร้างโรงพาทย์ ชาวเมืองทั้งมวลให้สร้างโรงหลวงและโรงช้าง เสร็จแล้วจึงแกล้มถวายโรง ให้ชาวอารักษ์แกล้มน้อยถวายโรงพาทย์ก่อน แล้วให้นายแถวหนีกลับไปก่อน ภายหลังเจ้าหลวงเมืองน่านจึงโปรดให้นายแถวนำเอาสมบัติมาที่ขุนเมืองจัดแต่งดาเครื่องแกล้มเลี้ยง โดยทั้งขุนเมืองและนายแถวให้พร้อมกันนำเครื่องครัวแกล้มเลี้ยงทั้งหมดของเจ้าหลวงเมืองน่าน มาถวายอารักษ์หลวงเจ้าพระญาปัวที่โรงไชย เรียกว่า “แกล้มถวายโรง” [71]

[71] “พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด เจ้าหนานจันต๊ะวงศ์ แม่เจ้าอำภา มหายศนันท์ ถวายต้นฉบับใบลานให้ห้องสมุดวัดพระเกิด เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๑ นิยม สองสีโย (ปริวรรต)” อ้างใน พระพนัส ทิพพเมธี และพระอุดร ชินวังโส, **พิศาลนันทเวชนุสรณ์**, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑๙ – ๑๒๑.

ป้อมมุมกำแพงเมืองน่าน

กษัตริย์นครน่าน (เจ้าฟ้าและเจ้าหลวง) ราชวงศ์มหาวงศ์

๑.	เจ้าพญาหลวงติ๋น (เจ้ามหาวงศ์)	พ.ศ.๒๒๖๙ - ๒๒๙๔
๒.	เจ้าเมียวหวุ่น (เจ้าอริยวงศ์ ราชบุตร ๑.)	พ.ศ.๒๒๙๗ - ๒๓๑๑
๓.	เจ้าอ้าย (ราชบุตร ๑.)	พ.ศ.๒๓๑๒ (๗ เดือน)
๔.	เจ้าหนานมโน (ราชบุตร ๑.)	พ.ศ.๒๓๑๒ - ๒๓๑๗
๕.	เจ้าน้อยวิฑูร (ราชบุตร ๒.)	พ.ศ.๒๓๑๗ - ๒๓๒๑
๖.	เจ้าหลวงมงคลวรยศ (เจ้าหนานจันทปโชติ ราชบุตร ๒.)	พ.ศ.๒๓๒๖ - ๒๓๒๙
๗.	เจ้าฟ้าอัทธวรปัญโญ (ราชนัดดา ๔.)	พ.ศ.๒๓๒๙ - ๒๓๕๓
๘.	เจ้าหลวงสุมณะเทวราช (เจ้าน้อยสุมณะ ราชบุตร ๒.)	พ.ศ.๒๓๕๓ - ๒๓๖๘
๙.	เจ้าหลวงมหายศ (เจ้าน้อยมหายศ ราชบุตร ๗.)	พ.ศ.๒๓๖๘ - ๒๓๗๘
๑๐.	เจ้าหลวงอชิตวงศ์ (เจ้าจิตรวงศ์ ราชบุตร ๘.)	พ.ศ.๒๓๗๙ (๗ เดือน)
๑๑.	เจ้าหลวงมหาวงศ์ (ราชปนัดดา ๑.)	พ.ศ.๒๓๘๑ - ๒๓๙๔
๑๒.	เจ้าหลวงอนันตวรฤทธิเดช (เจ้าน้อยอนันตยศ ราชบุตร ๗.)	พ.ศ.๒๓๙๕ - ๒๔๓๕
๑๓.	พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช (เจ้าสุริยะ ราชบุตร ๑๒.)	พ.ศ.๒๔๓๖ - ๒๔๖๑
๑๔.	เจ้าหลวงมหาพรหมสุรธาดา (เจ้าน้อยมหาพรหม ราชบุตร ๑๒.)	พ.ศ.๒๔๖๑ - ๒๔๗๔

(๖) ยุคจังหวัดน่าน ประเทศไทย (พ.ศ.๒๔๔๒ – ปัจจุบัน)

ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๔๒ เป็นต้นมานครน่านกลายเป็นหัวเมือง(จังหวัด) ส่วนหัวเมืองขึ้นทั้งหลายที่เคยขึ้นตรงต่อเจ้าผู้ครองนครได้ถูกยุบรวมหรือแบ่งแยกกลาย เป็นแขวง(อำเภอ)หรือแคว้น(ตำบล) กลายเป็นเพียงส่วนหนึ่งของสยามไม่มีอำนาจปกครองตนเองอีกต่อไป แต่ตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเนื่องจากยังมีอิทธิพลสูงภายในบ้านเมืองรัฐบาลจึงไม่สามารถปลดออกได้อย่างทันที จึงรับรองแต่งตั้งไว้ในฐานะเป็น “สัญลักษณ์” ของบ้านเมือง ส่วนเจ้านายชั้นสัญญาบัตรก็ยังคงแต่งตั้งในบางตำแหน่ง มีการสถาปนาระบบข้าราชการอันเป็นกลไกของรัฐสยามสมัยใหม่ ที่มีศูนย์กลางอำนาจรวมไว้ที่พระมหากษัตริย์สยาม

มีข้าราชการหน่วยต่างๆ มีสายบังคับบัญชามาจากส่วนกลาง มีการวางกฎเกณฑ์เกี่ยวกับระบบราชการไว้มากมาย เช่น สถานที่ทำราชการ แบบแผนการรายงานข้อราชการ รูปแบบการเขียนหนังสือราชการ การตั้งตำแหน่ง และกำหนดวันเวลาทำราชการ ซึ่งข้าราชการเหล่านี้โดยเฉพาะนายแขวงมีการกำหนดคุณสมบัติว่าต้องเป็นข้าราชการ “คนไทย” ที่ส่งมาจากสยาม ถึงแม้ว่าไม่มียศตำแหน่งหรือไม่เคยปฏิบัติหน้าที่ทางด้านการปกครองมาก่อน ส่วนข้าราชการชั้นผู้น้อยระดับนายแคว้น(กำนัน)และแก่บ้าน(ผู้ใหญ่บ้าน) สยามยังให้คนท้องถิ่นเป็นได้โดยกำหนดให้แคว้นหนึ่งมีนายแคว้น ๑ คน มียศเป็น “พญา” มีผู้ช่วย ๑ - ๒ คนมียศเป็น “แสน” และมีล่าม ๑ คน ส่วนแก่บ้านให้มี ๑ คนต่อหมู่บ้านมียศเป็น “แสน”[72] ระบบราชการแบบใหม่จึงมีสายงานการบังคับบัญชาเป็นลำดับชั้นที่ขึ้นตรงกับพระมหากษัตริย์สยาม คือ

(๑) รัฐบาลสยาม มีเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยบังคับบัญชาข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลในกองมณฑลต่างๆ

(๒) กองมณฑลพายัพ มีข้าหลวงเทศาภิบาล(ข้าหลวงใหญ่)เป็นตำแหน่งสูงสุดบังคับบัญชาเค้าสนามหลวงในเขตมณฑล คือ เชียงใหม่ ลำปาง(เถิน) ลำพูน น่าน และแพร่ มีข้าหลวงรองประกอบด้วย ข้าหลวงยุติธรรม ข้าหลวงสรรพากร ข้าหลวงคลัง ข้าหลวงโยธา และข้าหลวงป่าไม้

(๓) เมือง(จังหวัด)น่าน เค้าสนามหลวง ประกอบด้วย เจ้าผู้ครองนครและข้าหลวงประจำเมืองน่าน

(๔) กรมการแขวง (อำเภอ)

(๕) แคว้น ประกอบด้วยนายแคว้น ผู้ช่วยนายแคว้น และล่าม หน้าที่หลักคือจัดเก็บเงินแทนเกณฑ์และภาษีต่างๆ และเป็นคนประสานงานระหว่างกรมการแขวงกับชาวบ้านภายในแคว้น

(๖) หมู่บ้าน มีแก่บ้านทำหน้าที่เหมือนนายแคว้นเพียงแต่มีเขตรับผิดชอบภายในหมู่บ้าน

---

[72] หจช.ร.๕ ม.๕๘/๑๘๒ รายงานต่างๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง (๒๐ ธ.ค. ๑๑๖ - ๑๑ เม.ย. ๑๒๗)

หลัง พ.ศ.๒๔๔๒ มีการปฏิรูปการปกครองขึ้นใหม่ เจ้าหลวงน่านปกครองร่วมกับข้าหลวง (ผู้ว่าราชการ) ประจำเมืองนครน่าน จนกระทั่งเจ้าหลวงมหาพรหมสุรธาดา (เจ้าน้อยมหาพรหม ณ น่าน) เจ้าหลวงน่านองค์สุดท้ายถึงแก่พิราลัยเมื่อ พ.ศ.๒๔๗๖ จึงเหลือเพียงผู้ว่าราชการจังหวัดน่านมาจนถึงปัจจุบัน

รายพระนามกษัตริย์และเจ้าเมืองน่าน

กษัตริย์แคว้นน่าน (ปัว) ราชวงศ์ภูคา

๑. พญาภูคา	
๒. ขุนคำฟอง (ขุนฟอง ราชบุตร ๒.)	
๓. พญาเก้าเกลื่อน (ราชบุตร ๑.)	
๔. แม่ท้าวคำปิน (ราชเทวี ๒.)	
๕. พญาผานอง (ราชบุตร ๒.)	พ.ศ.๑๘๕๖ - ๑๘๙๔
๖. ขุนใส (ราชบุตร ๔.)	พ.ศ.๑๘๙๔ - ๑๘๙๖
๗. พญาครานเมือง (ราชบุตร ๕.)	พ.ศ.๑๙๐๑ - ๑๙๐๖
๘. พญาผากอง (ราชบุตร ๖.)	พ.ศ.๑๙๐๖ - ๑๙๓๕
๙. พญาคำตัน (ราชบุตร ๗.)	พ.ศ.๑๙๓๖ - ๑๙๔๑
๑๐. พญาศรีจันทะ (ราชบุตร ๘.)	พ.ศ.๑๙๔๑ - ๑๙๔๒
๑๑. พญาเถร (ราชวงศ์เมืองแพร่)	พ.ศ.๑๙๔๒ (๖ เดือน)
๑๒. พญาอุ่นเมือง (ราชอนุชา ๑๐.)	พ.ศ.๑๙๔๒ - ๑๙๔๓
๑๓. พญาหุง (ราชบุตร ๙.)	พ.ศ.๑๙๔๓ - ๑๙๕๐
๑๔. พญาภูเข็ง (ราชบุตร ๑๒.)	พ.ศ.๑๙๕๐ - ๑๙๕๘
๑๕. พญาพันต้น (ราชบุตร ๑๓.)	พ.ศ.๑๙๕๘ - ๑๙๖๗
๑๖. พญางั่วล้านผาสุม (ราชบุตร ๑๔.)	พ.ศ.๑๙๖๙
๑๗. พญาอินทะแก่นท้าว (ราชบุตร ๑๕.)	พ.ศ.๑๙๗๖ (๓ เดือน) และพ.ศ.๑๙๗๘ - ๑๙๙๓
๑๘. พญาแพง (ราชอนุชา ๑๖.)	พ.ศ.๑๙๗๗ - ๑๙๗๘
๑๙. พญาผาแสง (ราชบุตร ๑๗.)	พ.ศ.๑๙๙๓ - ๒๐๐๔

เจ้าเมืองน่าน ยุคล้านนาและประเทศราชพม่า

๑. หมื่นแช่หมอ	พ.ศ.๒๐๐๕ (๓ เดือน)
๒. หมื่นสร้อย (เชียงของ)	พ.ศ.๒๐๐๕ - ๒๐๐๙
๓. หมื่นน้อยใน	พ.ศ.๒๐๐๙ - ๒๐๑๑
๔. หมื่นขวาเฒ่าบาจาย	พ.ศ.๒๐๑๒ - ๒๐๑๖
๕. หมื่นคำ	พ.ศ.๒๐๑๖ - ๒๐๑๘
๖. ท้าวขาก่าน	พ.ศ.๒๐๑๙ - ๒๐๒๓
๗. ท้าวอ้าย (ยวม)	พ.ศ.๒๐๒๔ - ๒๐๒๘
๘. ท้าวเมืองตน (บุตร ๖.)	พ.ศ.๒๐๒๘ - ๒๐๓๒
๙. หมื่นโมง (เชียงเลอ)	พ.ศ.๒๐๓๒ (๖ เดือน)
๑๐. ท้าวบุญแฝง	พ.ศ.๒๐๓๒ - ๒๐๓๙ และพ.ศ.๒๐๔๐ - ๒๐๕๐
๑๑. หมื่นตีนเชียง	พ.ศ.๒๐๓๙ - ๒๐๔๐
๑๒. หมื่นสามล้าน	พ.ศ.๒๐๕๐ - ๒๐๕๒
๑๓. เจ้าเมืองแพร่สร้อย	พ.ศ.๒๐๕๓ - ๒๐๕๖
๑๔. หมื่นท้าวบุญฝาง	พ.ศ.๒๐๕๖ - ๒๐๕๘
๑๕. เจ้าเมืองฝาง	พ.ศ.๒๐๕๙
๑๖. เจ้าพญาแสนสงคราม (พญาคำยอดฟ้า)	พ.ศ.๒๐๕๙ และพ.ศ.๒๐๖๐ - ๒๐๖๒ และพ.ศ.๒๐๖๙ - ๒๐๗๐
๑๗. พญาหน่อ (เชียงแสน)	พ.ศ.๒๐๖๐ - ๒๐๖๒
๑๘. พญาพลเทพลือไชย	พ.ศ.๒๐๗๐ - ๒๑๐๑
๑๙. พญาหน่อคำเสถียรไชยสงคราม	พ.ศ.๒๑๐๓ - ๒๑๓๔
๒๐. เจ้าเจตบุตรพรหมินทร์ (ราชบุตร ๑๘.)	พ.ศ.๒๑๓๔ - ๒๑๔๐ และพ.ศ.๒๑๔๓ - ๒๑๔๖
๒๑. พญาแขก	พ.ศ.๒๑๔๐ - ๒๑๔๓
๒๒. เจ้าพญาพลศึกซ้ายไชยสงคราม (เจ้าศรีสองเมือง ราชบุตร ๑๘.)	พ.ศ.๒๑๔๖ - ๒๑๕๘
๒๓. เจ้าอุ่นเมือง (ราชบุตร ๑๘.)	พ.ศ.๒๑๕๘ - ๒๑๖๘
๒๔. พญาหลวงเมืองนคร	พ.ศ.๒๑๖๘ - ๒๑๘๑
๒๕. เจ้าพญาเชียงราย	พ.ศ.๒๑๘๑ - ๒๑๙๑
๒๖. เจ้าพญาแหล่มุม	พ.ศ.๒๑๙๒ - ๒๒๐๕
๒๗. เจ้าพญายอดใจ (อนุชา ๒๕.)	พ.ศ.๒๒๐๘ - ๒๒๓๐

๒๘. เจ้าพญาเมืองราชา (อนุชา ๒๖.) พ.ศ.๒๒๓๒ - ๒๒๔๖

๒๙. พระนาซ้าย (เจ้าน้อยอินทร์) พ.ศ.๒๒๕๐ - ๒๒๕๑

และพ.ศ..... – ๒๒๖๙

๓๐. เจ้าฟ้าเมืองคอง พ.ศ.๒๒๕๑ - ๒๒๕๗

๓๑. เจ้าฟ้าเมียวซา พ.ศ.๒๒๕๗ - ๒๒๕๙

กษัตริย์นครน่าน (เจ้าฟ้าและเจ้าหลวง) ราชวงศ์มหาวงศ์

๑. เจ้าพญาหลวงติ๋น (เจ้ามหาวงศ์) พ.ศ.๒๒๖๙ - ๒๒๙๔

๒. เจ้าเมียวหวุ่น (เจ้าอริยวงศ์ ราชบุตร ๑.) พ.ศ.๒๒๙๗ - ๒๓๑๑

๓. เจ้าอ้าย (ราชบุตร ๑.) พ.ศ.๒๓๑๒ (๗ เดือน)

๔. เจ้าหนานมโน (ราชบุตร ๑.) พ.ศ.๒๓๑๒ - ๒๓๑๗

๕. เจ้าน้อยวิฑูร (ราชบุตร ๒.) พ.ศ.๒๓๑๗ - ๒๓๒๑

๖. เจ้าหลวงมงคลวรยศ (เจ้าหนานจันทปโชติ ราชบุตร ๒.) พ.ศ.๒๓๒๖ - ๒๓๒๙

๗. เจ้าฟ้าอัททธวรปัญโญ (ราชนัดดา ๔.) พ.ศ.๒๓๒๙ - ๒๓๕๓

๘. เจ้าหลวงสุมณะเทวราช (เจ้าน้อยสุมณะ ราชบุตร ๒.) พ.ศ.๒๓๕๓ - ๒๓๖๘

๙. เจ้าหลวงมหายศ (เจ้าน้อยมหายศ ราชบุตร ๗.) พ.ศ.๒๓๖๘ - ๒๓๗๘

๑๐. เจ้าหลวงอชิตวงศ์ (เจ้าจิตรวงศ์ ราชบุตร ๘.) พ.ศ.๒๓๗๙ (๗ เดือน)

๑๑. เจ้าหลวงมหาวงศ์ (ราชปนัดดา ๑.) พ.ศ.๒๓๘๑ - ๒๓๙๔

๑๒. เจ้าหลวงอนันตวรฤทธิเดช (เจ้าน้อยอนันตยศ ราชบุตร ๗.) พ.ศ.๒๓๙๕ - ๒๔๓๕

๑๓. พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช (เจ้าสุริยะ ราชบุตร ๑๒.) พ.ศ.๒๔๓๖ - ๒๔๖๑

๑๔. เจ้าหลวงมหาพรหมสุรธาดา (เจ้าน้อยมหาพรหม ราชบุตร ๑๒.) พ.ศ.๒๔๖๑ - ๒๔๗๔

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**. พระนคร : เจริญธรรม, ๒๕๐๖.

กรมศิลปากร. **เมืองน่าน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และศิลปะ**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๐.

คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมฯ. **ประชุมศิลาจารึกสุโขทัย**. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., ม.ป.ป.

ชาตรี เจริญศิริ (บรรณาธิการ). **นครน่าน พัฒนาการแห่งนครรัฐ**. ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ๒๕๔๙.

ชาตรี เจริญศิริ และคณะ (บรรณาธิการ). **แผนที่ชุมชนเมืองเก่าน่าน**. ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ๒๕๔๘.

ชาตรี เจริญศิริ. **น่านยุคก่อนประวัติศาสตร์**. น่าน : องค์การส่วนบริหารจังหวัดน่าน, ๒๕๔๙.

ภูเดช แสนสา (ปริวรรต). **พื้นเมืองพะเยา ตำนานพระเจ้าตนหลวง**. เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๕๘.

ภูเดช แสนสา. **คร่าว กฎหมาย จารีต ตำนาน หลักฐานทางประวัติศาสตร์ล้านนา**. เชียงใหม่ : แม็กซ์พริ้นติ้ง, ๒๕๕๖.

ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่และศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏเชียงใหม่. **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ ๗๐๐ ปี**. เชียงใหม่ : มิ่งเมือง, ๒๕๓๘.

สรัสวดี อ๋องสกุล. **ประวัติศาสตร์ล้านนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๕๑.

สรัสวดี อ๋องสกุล (ปริวรรต). **พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, ๒๕๓๙.

สำราญ จรุงจิตรประชารมย์. **บันทึกความทรงจำสำราญ จรุงจิตรประชารมย์**. น่าน : ม.ป.พ., ๒๕๔๒.

หจช.ร.๕ ม.๕๘/๑๘๒ รายงานต่างๆ จัดราชการเมืองนครลำปาง (๒๐ ธ.ค. ๑๑๖ - ๑๑ เม.ย. ๑๒๗)

หจช. ร.๕ ม.๕๘/๑๕๘ เรื่องจัดการเมืองน่าน ๒ มิถุนายน ๑๑๙ - ๔ สิงหาคม ร.ศ.๑๒๑

ห้างหุ้นส่วนจำกัดวุฒิเจริญ. **การขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดหนองบัว บ้านหนองบัว หมู่ที่ ๕ ตำบลป่าคา อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน**. เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๓๙.

อสท. ปีที่ ๓๑ ฉบับที่ ๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๔.